

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Andrej Hozjan

Privlačnost Ljubljane za kreativni razred: Ljubljana vs.
Laibach

Diplomsko delo

Ljubljana, 2010

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Andrej Hozjan

Mentor: izr. prof. dr. Marjan Hočevar

Privlačnost Ljubljane za kreativni razred: Ljubljana vs.
Laibach

Diplomsko delo

Ljubljana, 2010

ZAHVALA

*Zahvaljujem se svojemu mentorju, prof. Marjanu Hočevarju
za sodelovanje in strokovno vodstvo.*

Prav tako se zahvaljujem prijateljem za motivacijo in energijo.

*Še posebej pa se zahvaljujem svoji družini za neizmerno podporo in
izkazano zaupanje.*

Diploma je posvečena spominu na mojo mamo Sonjo.

Privlačnost Ljubljane za kreativni razred: Ljubljana vs. Laibach

Razvoj sodobnega sveta je vedno bolj odvisen od človeškega kapitala, znanja, vrednot, odnosa do kulturne dediščine in je vedno manj plod ekonomskega razvoja. S prehodom v postindustrijsko družbo so se tudi mesta znašla v novih, spremenjenih pogojih. Z vse manjšim vplivom nacionalnih razvojnih politik in spremenjenim načinom proizvodnje so mesta sama postala del mednarodnega globalnega trga, na katerem med seboj tekmujejo za delavci znanja. S tem so v ospredje začele prihajati lastnosti, ki mesta diverzificirajo in jih delajo privlačna. Poudarek v razvojnih politikah je tako na povečani vlogi urbane kulture in razvoju kreativnega, stimulatívne okolja. Na ta način mesta postajajo zanimiva za kreativni razred, ki privlači nove ekonomske aktivnosti in bi naj mestom, ki izkazujejo velik delež tovrstnih ljudi, zagotovil boljši razvoj v prihodnosti. V diplomski nalogi skušam ugotoviti, kaj so ustvarjalne prednosti uspešnih mest in na kakšen način te vplivajo na prisotnost ustvarjalnega razreda v posameznem okolju.

Ključne besede: kreativni razred, urbana kultura, ustvarjalnost.

Appeal of city Ljubljana for creative class: Ljubljana vs. Laibach

The development of contemporary world is increasingly depending on human capital, knowledge, values, attitude towards cultural heritage and is less and less a result of economic development. With the transition to postindustrial society cities experienced new, variedly conditions. While national development policies are losing their influence and mode of production has changed, cities became part of international global market, in which they compete for knowledge workers. By that some characteristics came in front, that make cities attractive and diversified. Development policies put higher meaning on increased role of urban culture and importance of creative, stimulating urban environment. In this way cities become more appealing to creative class, which attracts new economic activities. For cities with a large share of such people this represents a better development in the future. In my thesis I try to find out what are the creative benefits of thriving cities and how they affect the presence of creative class in certain environment.

Key words: creative class, urban culture, creativity.

KAZALO

SEZNAM TABEL	6
SEZNAM GRAFOV	6
1 UVOD	7
2 VPLIV KREATIVNIH INDUSTRIJ NA REVITALIZACIJO MESTA LJUBLJANA ..	9
3 DRUŽBENO-PROSTORSKI DEJAVNIKI V FORDIZMU IN POSTFORDIZMU ...	11
3.1 FORDIZEM.....	11
3.2 POSTFORDIZEM.....	16
4 USTVARJALNI RAZRED IN USTVARJALNO MESTO	18
4.1 USTVARJALNI RAZRED	18
4.2 USTVARJALNI RAZRED IN KULTURNI KAPITAL.....	20
4.3 POSTMODERNO MESTO IN MOČ LOKACIJE.....	21
5 USTVARJALNO MESTO IN USTVARJALNI MILJE	23
5.1 USTVARJALNO MESTO	23
5.2 USTVARJALNI MILJE.....	24
6 URBANIZACIJA IN RAZVOJ (PROTI)URBANOSTI V SLOVENIJI	25
6.1 URBANIZACIJA IN RAZVOJ LJUBLJANE.....	29
6.2 IDEOLOŠKA ZASNOVA SLOVENSKEGA PROSTORA	37
6.3 RAZVOJ LJUBLJANE V SMERI KREATIVNEGA MESTA	39
7 KULTURA V MOL – DEJSTVA IN MOŽNOSTI	44
7.1 PREDPOSTAVKE ZA STRATEGIJO RAZVOJA KULTURE V MOL	59
7.2 MOŽNOSTI RAZVOJA KREATIVNIH INDUSTRIJ V LJUBLJANI	67
8 LJUBLJANA: ZAČETEK ALI KONEC USTVARJALNOSTI?	73
9 ZAKLJUČEK	79
10 LITERATURA	85

SEZNAM TABEL

Tabela 6.1: Težnje v demografskem razvoju poseljenosti Slovenije v obdobju 1971-1986.....	32
Tabela 7.1: Število obiskovalcev LIFF-a v obdobju 1999-2009	69

SEZNAM GRAFOV

Graf 6.1: Stopnja rasti prebivalstva v jugoslovanskih republikah 1950-1990	31
Graf 6.2: Število zgrajenih stanovanj v mestih in nemestih v obdobju 1900-2000	33

1 UVOD

V stiliziranem in čedalje bolj globaliziranem svetu postaja eno od glavnih vodil razvoja kreativnost – pisana z veliko začetnico. Naj si bo to določen poklic ali posamezno podjetje, vsi se vse več časa ukvarjajo s tem, kako postati bolj inovativen in uspešen in na ta način prednjačiti pred ostalimi. Tudi mesta tukaj ne morejo igrati izjeme, prav tako pa so v vse bolj zaostrenih pogojih globalizacije in odpiranja v svet primorana iznajti svoj zaščitni znak in se z njim pozicionirati na globalnem zemljevidu. V svoji diplomski nalogi bom skušal ugotavljati povezavo, ki ustvarjalnost in urbano kulturo povezuje z razvojem mest oz. se spraševal v kolikšni meri je ta merodajna za uspeh posameznega področja.

Predvsem, kako preprečiti zaostajanje za drugimi mesti, je eno od glavnih vodil moje diplome, ki za osnovo povzema delo Richarda Floride, ki ustvarjalno prednost vidi v kreativnih posameznikih. Z isto težo bom obravnaval tudi Charlesa Landryja, ki podobno kot Florida trdi, da je

...za uspešnost določenih pokrajin zaslužno spodbudno okolje in lokalne ugodnosti, ki jih najdemo v tem okolju. Inovacije ostanejo na pol poti, če v okolju ni navzočnosti kritične mase podjetnikov, znanstvenikov in rizičnega kapitala, ki je sposoben sfinancirati te ideje. Prav tako je pomembna tudi prisotnost univerz, ki pomembno pripomorejo k takšnemu okolju, saj vedno znova producirajo sveže znanje, ki razvija tovrstne ideje (Landry 2008).

S prehodom iz moderne v postmoderno ekonomijo je prišlo do strukturnega preobrata, ki je privedel do tega, da so na zahodu, zlasti v mestih, začele prevladovati storitvene dejavnosti in visoko tehnološka podjetja, medtem ko se je proizvodnja dobrin začela seliti v tretji svet. Do preobrata pa je prišlo tudi v samem dožemanju prostora, saj so se podjetja začela seliti za sposobnimi posamezniki in niso več toliko vezana na določeno okolje, ki je v času industrijske proizvodnje imelo bistveno večjo vlogo.

Moj cilj je raziskati, kako so ti procesi vplivali na preobrazbe današnjih mest in kaj je privedlo do teh sprememb. Kakšno vlogo v njej igra urbana kultura? Kaj ljudi privede do tega, da se odločijo za bivanje, delo in izobraževanje v posameznem kraju? In kako pojasniti razlog, zaradi katerega mesta sploh tekmujejo za določene profile ljudi?

To so dileme, ki jih bom osvetlil v diplomski nalogi. Pri tem se bom prvenstveno naslanjal na že opravljene kvalitativne raziskave in teorije. Empirične podatke bom – kot sekundarne vire – uporabil iz raziskav, ki so jih že opravili številni avtorji. V podporo mojim hipotezam bom uporabljal tudi članke, ki so bili napisani na preučevano problematiko in jih temu primerno tudi citiral.

V nalogi se bom poskušal približati predpostavki, da je za uspešen razvoj mest potrebno premišljeno strateško prostorsko planiranje, ki mora koncept kreativnosti imeti za svoje glavno vodilo. Hkrati želim ugotoviti, kolikšno težo imata umetnost in urbana kultura pri doseganju tega cilja in kako se je v tem pogledu »odrezala« Ljubljana.

Naloga je razdeljena na tri dele. V prvem delu bom poskušal osvetliti teoretsko ozadje, ki je pripeljalo do prehoda iz industrijske v postindustrijsko družbo, zanimalo pa me bo tudi kako je to vplivalo na spremembe vsakdanjika in življenja ljudi v mestu. Prav tako se bom ukvarjal s konceptom ustvarjalnosti in vplivom slednjega na spremenjene načine pojmovanja dela in preživljanja prostega časa. Istočasno se bom dotaknil teoretskega koncepta kreativnega upravljanja mest, ki ustvarjalnost obravnava specifično, iz drugega zornega kota.

V drugem delu bom obravnaval specifični razvoj urbanizacije na slovenskem in se obenem vprašal kako je ta vplivala na sam razvoj Ljubljane. Skušal bom osvetliti ideološko ozadje, ki je zaslužno, da imata Slovenija in Ljubljana specifičen vzorec poselitve.

V zadnjem poglavju pa se bom osredotočil na urbano kulturo in umetnost, ki se v zadnjem času uporabljata kot strateško orodje pri regeneraciji urbanih središč in ki bi naj služili kot sredstvi učinkovitega ekonomskega in družbenega razvoja v prihodnosti. V tem poglavju bo osvetljena kulturna praksa drugih mest na tem

področju, poizvedoval bom tudi po vplivih tovrstnih pristopov pri uresničevanju ciljev mest v smislu doseganja konkurenčnosti in kreativnosti. Obenem bo poglavje služilo kot pokazatelj izhodišč, ki jih ima Ljubljana v tem pogledu in uspešnosti le-teh pri realizaciji tovrstnih strategij.

2 VPLIV KREATIVNIH INDUSTRIJ NA REVITALIZACIJO MESTA LJUBLJANA

Razvoj sodobnega sveta je vedno bolj odvisen od človeškega kapitala, znanja, vrednot, odnosa do kulturne dediščine in je vedno manj plod ekonomskega razvoja. Strategije revitalizacije in prostorskega planiranja sodobnih mest čedalje bolj temeljijo na tem, kako mesto narediti čim bolj privlačno in drugačno, napram pogledu ustvarjanja ugodne klime za priliv kapitala in razvoj podjetništva.

Kot slikovito pravi temu Florida, ko srečamo neznanca, ga ne vprašamo kaj dela, marveč od kod je (Florida 2005). Privlačnost mesta za ljudi in posebej za delavce znanja (ang. *knowledge workers*) je predpogoj za njegovo rast in uspeh v prihodnosti. Človeški kapital ni pomemben zgolj za gospodarsko rast, marveč predvsem za človeka samega – služi kot pokazatelj kakovosti njegovega bivalnega okolja in s tem kakovosti njegovega življenja nasploh. Takšen pogled na družbeni razvoj je drugačen od pristopov, ki v svoje ospredje postavljajo ugodne pogoje za rast podjetništva in priliv kapitala. Isto mnenje deli tudi Richard Florida, ki v svoji knjigi »Vzpon ustvarjalnega razreda« (2005) izhaja prav iz človeškega kapitala in družbe znanja, ki je v današnjem svetu vse bolj pomemben dejavnik za uspešnost posameznih regij in mest.

Kot sem nakazal zgoraj, Florida izhaja iz posameznika, predstavnika t.i. »kreativnega razreda«, ki bi naj bil glavna gonilna sila razvoja mest v 21. stoletju. Analogno temu pogledu je podobnega prepričanja angleški urbanist Charles Landry, ki pa ključ do uspeha vidi v kreativnem upravljanju mest. Kot

trdi, bi »...mesta v 21. stoletju morala kreativnost vgraditi v svoj genetski kod« (Landry 2008). V času vedno večjega razcveta ekonomije in rasti globalizacije, je bolj kot prej pomembno kaj je tista specifika, ki določena mesta naredi posebna in atraktivna za priliv znanstvenega kapitala. Obenem se je spremenila tudi vloga države in nacije, ki je svoje pristojnosti prenesla na nadnacionalne institucije, kot so Evropska unija, Evropski svet, NATO, Mednarodni denarni sklad in drugi. Z izginjanjem vodilne vloge države in opuščanjem njenih funkcij se je začela večati vloga mest.

Po mnenju Castellsa, je »preobrazba organiziranosti na ravni delovanja sistema posledica neteritorialnih transakcijskih povezav, na ravni akterjev pa posledica njihovih razširjenih virtualnih kot tudi fleksibilnih in selektivnih prostorsko lokaliziranih delovanj« (Castells v Hočevar 2000). Čim bolj intenzivno se neko mesto na ravni sistema avtonomno povezuje, tem manjšo težo imajo njegove klasične (pripisane) teritorialne funkcije – na pomenu začnejo pridobivati specifične prostorske lastnosti (prizoriščnost) ter lastnosti samih akterjev. In dalje, »...s slabitvijo klasičnih (pripisanih) teritorialnih funkcij se krepijo specifične prostorsko-organizacijske lastnosti mest« (prav tam).

Ameriški sociolog Richard Senett v tem pogledu omenja »fleksibilne posameznike«, ki so dovolj situirani, da si brez težav lahko privoščijo menjavo lokacije in nakup ustreznega domicila, ker imajo zadosti denarja in premalo časa, da bi iskali ustrezno bivališče.¹ Hočevar temu dodaja, da imajo »mesta v spremenjenih pogojih družbenosti in povečani vlogi tehnologij večjo dostopnost v prostoru... na ta način mesta dobivajo *izbirni*, ne pa zgolj instrumentalni pomen za skupine in posameznike« (Hočevar 2000, 32-35).

Temu mnenju se pridružuje tudi Richard Florida, ki trdi, da se posamezniki odločajo za posamezne kraje na podlagi kvalitet, ki jih najdejo v tistem okolju – te kvalitete segajo od ugodnih življenjskih pogojev, ki vključujejo zanimivo urbano sceno (prizoriščnost), možnosti za rekreacijo in sproščanje ter zanimivega nočnega življenja, do tolerance in raznolikosti, ki je nekakšen predpogoj za vse ostale naštetе dejavnike.

¹ Več o tem glej v Dörting, *Zauberformel für die HafenCity*.

Hočevar temu pritrjuje, ko meni, da »mesta na ravni akterjev s povečano mobilnostjo vse bolj postajajo kraji selektivnih ter raznovrstnih prostorskih praks«. Mesta se iz nujne potrebe preoblikujejo »...v reflektivno življenjskostilsko izbiro posameznikov oz. skupin. Na ravni posameznika tako v smislu bivanja in dela, kot tudi v smislu specifičnih oblik individualizacije oz. samorealizacije« (Hočevar 2000,19).

Prostor vse bolj postaja izpostavljen globalnim vplivom in trendom in na ta način nekako izgublja svojo zaščitno vlogo. Individualizacija vodi k distinktivnosti in avtonomnemu obnašanju posameznikov, ki svojo lastno identiteto krepijo skozi specifičen slog, ki ga živijo.

V nadaljevanju bom skušal ugotoviti, kaj so tiste specifike, ki Ljubljano delajo posebno in v kakšnem smislu sploh lahko govorimo o obstoju »kreativnega razreda«. Analiziral bom prisotnost morebitnih kreativnih industrij v mestu in – posledično – vplive na razvoj mesta oz. urbanosti kot take.

Ker tako Landry kot Florida trdita, da je kreativnost gonilna sila gospodarskega razvoja, bom s tega stališča v naslednjih razdelkih skušal ovrednotiti, v kolikšni meri Ljubljana izpolnjuje danosti za spodbudno in inovativno okolje. Menim, da v mestu obstajajo določeni neizkoriščeni potenciali, ki bi se jih dalo izkoristiti za razvoj kreativnih industrij in ustvarjalnega okolja in s tem mestu zagotoviti uspešno rast v prihodnosti.

3 DRUŽBENO-PROSTORSKI DEJAVNIKI V FORDIZMU IN POSTFORDIZMU

3.1 FORDIZEM

Konec 18. stoletja je bil zaznamovan z industrializacijo, ki je imela velik vpliv na ekonomijo, proizvodnjo, potrošnjo in posredno tudi urbanizacijo. Fordov tekoči trak je velikokrat prikazan kot vrhunec industrijske proizvodnje. Sloviti model »T« velja za začetnika moderne proizvodnje. Do tedaj je avtomobil veljal za

privilegij višjega sloja, tekoči trak pa ga je omogočil tudi srednjemu in delavskemu razredu.

Tekoči trak ni prispeval samo k nižjim proizvodnim stroškom in višji kvaliteti izdelkov, ampak je predvsem povečal število proizvodov, kar je imelo širše posledice za celotno družbo. S tem, ko je delavcem postal dostopen trg množičnih dobrin, se je spremenila sama kultura potrošnje. Ljudje so postali del potrošne družbe, ki je imela svoj vpliv tudi na kulturo, toda o tem nekoliko kasneje. Sistem proizvodnje, ki je omogočil nastanek tovrstne družbe, je kmalu postal znan pod imenom *taylorizem*. Bistvo sistema je bilo v tem, da je do potankosti predvidel posamezen korak v proizvodnem procesu. Tudi najbolj enostavne naloge so bile razdeljene v še enostavnejše. Prav tako je bila postavljena jasna meja med vodilnimi ter tistimi, ki delo opravljajo. Tudi delo intelektualcev je bilo nadzirano in voden. Skratka, delovni proces je bil precej mehaniziran in nekreativen².

Fordizem, ki je prvotno pomenil način proizvodnje, je tako postal značilen tudi za potrošnjo in kulturo. Dvig standarda, ki ga je prinesel tekoči trak, je iz fizičnih delavcev naredil potrošnike množično proizvedenih standardiziranih dobrin. Takrat vrtoglavih pet dolarjev na dan je pomenilo, da je model T našel dovolj odjemalcev na trgu, da se je splačala njegova proizvodnja, lastnikom pa je prinesel še večje dobičke. V tem smislu vidimo, da je Fordov sistem proizvodnje pomenil veliko več kot le racionalizacijo proizvodnega procesa. Princip fordizma je lahko deloval le, če je obstajalo dovolj veliko povpraševanje na trgu.

Zaključimo lahko, da za delavce tekoči trak ni imel le ekonomskih implikacij, ki so se kazale v dvigu standarda in znižanju cen, ampak tudi kulturne. S pomočjo fordizma je prišlo do svojevrstne kulturne transformacije, saj se je potrošnja razširila iz višjega na srednji in delavski sloj. Posledica slednjega je bil tudi spremenjen način razmišljanja. Delavski razred je s tem, ko je postal del širšega

² Taylorizem je baziral na *znanstvenem menedžmentu* ameriškega inženirja Fredericka W. Taylorja, ki je verjel da je mogoče upravljanje, delo in poslovanje optimizirati z zgolj znanstvenim pristopom. Bil je prepričan, da je na ta način mogoče doseči »blaginjo za vse« in s tem rešiti tudi socialne probleme družbe.

sistema potrošnje, dobil lažno zavest, da ne služi zgolj potrebam višjih slojev, temveč, da tudi sam nekaj prispeva k svoji blaginji in kvaliteti življenja.

Na tem mestu sem se dotaknil globjega orisa fordističnega načina proizvodnje, ker nam bo služil za lažje razumevanje procesov (ki se odvijajo na trgu dela) in rasti mest v postfordizmu. Kot že omenjeno v prejšnjem odstavku, ima sistem proizvodnje močan vpliv na družbo – posredno vpliva in sooblikuje področja kulture, potrošnje in tudi same urbanizacije.

Kot trdi Harvey, »družbeno-prostorska postmodernost ni nič drugega kot kulturno oblačilo postfordističnega tipa proizvodnje in fleksibilne akumulacije kapitala - gre torej za kulturni izraz sodobne ekonomske kapitalistične preobrazbe« (Harvey v Hočevvar 2000, 49).

Z dostopnostjo avtomobila množicam je premagovanje časovno-prostorskih ovir postalo sekundarnega pomena, kar je pospešilo razvoj mest in s tem njihov vpliv, obenem pa je tekoči trak proizvedel maso standardiziranih dobrin, ki so postale cenovno dostopne širšim družbenim slojem.

Fordizem, ki je sprva razširil in razvil domače trge, se je kasneje (predvsem po 2. svetovni vojni) razširil na Evropo in preostali zahodni svet, kar je Ameriki zagotovilo obdobje stabilne ekonomske rasti ter dvig standarda. Uspeh je slonel na stabilni avtomobilski, ladjedelniški, petrokemični in elektro industriji (Harvey v Lenarčič 2004, 47-48). Dvig standarda je pomenil, da so delavci v teh vejah industrije bili obenem glavni potrošniki dobrin. Temu so se sčasoma prilagodili tudi ostali segmenti družbe, predvsem kultura, kar je imelo za posledico, da je fordizem vse bolj postajal način življenja³. Kot že večkrat omenjeno, je bila torej za razvoj mest v glavnem zaslužna industrializacija. Nenehen razvoj in širitev industrializacije sta potrebovala delovno silo, ki se je zaposlovala v industrijskih obratih lociranih v mestu. Sprožilo se je množično priseljevanje ljudi iz ruralnih predelov v mesta. Zaradi nerazvite prometne infrastrukture je delovna sila

³ Z dvigom potrošnje se je kultura približala širšim množicam, kar se je najbolj očitno kazalo v filmski industriji in vzponu Hollywooda. Z vzponom Hollywooda je hkrati prišlo tudi do mešanja kulture in tehnologije.

morala živeti blizu tovarn, kjer je bila zaposlena. Zaradi česar pa so mesta kmalu postala prenatrpana.

Posledice prenatrpanosti so se kazale v onesnaženosti mest in večanju odpora njegovih prebivalcev, da bi živeli v njem. Fordizem je pospešeno gradil na razvoju in implementaciji modernih tehnoloških dosežkov, kar je povzročilo, da je bilo veliko zgodovinskih stavb, ki so odsevale določen simbolni pomen in mestu dajale določeno specifiko, enostavno porušeni (Uršič 2003). Tudi ekologija ni bila deležna velike pozornosti – zelene površine so začele izginjati, že tako onesnaženo ozračje pa je zaradi povečane motorizacije postalo še bolj nevzdržno.

To je mesta naredilo manj privlačna za bivanje, posledica pa je bila odseljevanje ljudi iz mesta v bližnjo okolico. Z masovno motorizacijo so prebivalci postali mobilnejši, na drugi strani pa so mesta s prilagoditvijo novo nastali situaciji proces še dodatno pospešila. V mestih so večinoma ostajali le nižji sloji, ki niso imeli možnosti, da bi se odselili, kar je povzročilo pavperizacijo in getoizacijo mestnih središč.

Prav avtomobil je v očeh mnogih avtorjev pojmovan kot ključni dejavnik, ki je prispeval glavnino k preobrazbi današnjih mest. Po zaslugi avtomobila je postalo življenje in opravljanje dela mogoče v dveh prostorsko ločenih entitetah – to je na eni strani pospešilo razvoj spalnih naselij⁴, na drugi pa sprožilo tudi pojav nakupovalnih centrov, ki so danes značilni za obrobja večine evropskih in ameriških mest (Uršič 2003). Pospešeni proces suburbanizacije in sprememba nakupovalnih navad potrošnikov sta imela tudi dolgoročne kulturne posledice.

Kot že omenjeno, sta širitev mest in zaton fordizma vplivala na samo podobo in življenje v mestu. S širitvijo infrastrukture je razdalja postala zanemarljiva, možnost dnevnega potovanja na delo iz oddaljenih krajev ter z druge strani nepriljubljenost industrijskih predelov sta v veliki meri vplivala na propadanje centralnih mestnih predelov.

⁴ V očeh številnih avtorjev je ta pojav viden kot problematičen in smatran kot grožnja »urbanosti«.

Ali z besedami Jane Jacobs: »Ameriška mestna jedra niso zatonila na skrivnostni način, ker bi bila anahronizmi, niti niso zatonila zato, ker so se njihovi uporabniki odpeljali proč z avtomobili. Bila so umorjena brez prič, v dobršnem delu s premišljenimi ukrepi ločevanja prosto časovnih in delovnih aktivnosti s prepričanjem, da to predstavlja urejeno mestno planiranje« (Jacobs 1992, 171). Tisti, ki so imeli možnost, so mesto zapustili, preostali – to je revni prebivalci mesta – pa so ostali. Ali z besedami Leonarda Cohena »The poor stay poor, the rich get rich, that's how it goes, everybody knows« (Leonard Cohen: Everybody Knows, 1988).

Na tej točki velja dodati, da so v času fordizma obstajali poskusi prestrukturiranja industrijskih mest. Enega od teh predstavlja Howardova ideja »vrtnega mesta«, ki svoje korenine črpa v Tönniesovem konceptu skupnosti (*Gemeinschaft*). Vrtno mesto je bilo zamišljeno kot skupnost majhnih samozadostnih mest, obdanih z agrikulturnim pasom in obiljem zelenih površin v samem središču mesta. Slednje naj bi prispevale h kakovosti bivanja. Howardov cilj je bil razanten razvoj, ki so ga britanska mesta (predvsem velemesta kot London) doživela v času industrializacije, spet spraviti v ustaljeni red. Da bi preprečili nenadzorovan razmah novih četrti na obrobju mesta in prenatrpanost mestnih središč, je predlagal formiranje skupine novih manjših mest, ki bi nastala na poceni kmetijskih zemljiščih v bližnji okolici velemest. Ta bi bila sestavljena iz večih samostojnih enot (srednje velikih mest), ki bi bila med sabo ločena s kmetijskimi pasovi in povezana s pomočjo železnic. Na ta način bi odpravili slabosti velemesta (onesnaženost, prenatrpanost), obenem po ohranili njegove prednosti – lažji dostop do kulturnih in potrošnih vsebin.

Kljub temu, da Howardova ideja v svojem bistvu vsebuje določene pozitivne predpostavke, v realnosti ni nikoli docela zaživela⁵. Njegova glavna slabost je v tem, da skuša odpraviti striktno ločitev med mestom in vasjo. Posledično pa na ta način (ne)hote podpira samozadostnost. Ravno to pa je vrlina, ki mestno okolje loči od vaškega. V zadnjem času lahko spet opazimo določene postavke te ideje v sodobnem urbanem mestnem planiranju.

⁵ V Angliji je ideja ponovno zaživela po drugi svetovni vojni s sprejetjem *New Towns Act*-a, ki je sprožil razvoj številnih novih skupnosti, ki so temeljile na egalitarni viziji Howardovega *Vrtnega mesta*.

3.2 POSTFORDIZEM

V 70. letih prejšnjega stoletja je v zahodnih ekonomijah prišlo do prestrukturiranja in širitve proizvodnje zunaj matičnih držav (t.i. »*outsourcing-a*«). Ta proces je imel daljnosežne posledice tako za gospodarstvo kot tudi za mesta sama. Fordistični način proizvodnje ni bil več kos nastalim razmeram, zato je moralo priti do »paradigmatskega preobrata« (Lenarčič, 2004).

V Ameriki je bila posebej na udaru avtomobilska industrija – nekoč paradni konj fordistične industrije, ki je občutila močno konkurenco z daljnega vzhoda (predvsem Japonske) in so jo naftni šoki samo še dodatno poglobili, medtem ko je Evropa ekonomsko krizo najbolj občutila v jeklarski in rudarski industriji.

Dejavniki, ki so bili svoj čas odločilni za izbor lokacije v fordizmu (bližina naravnih virov, prometne povezave, delovna sila), so v postfordizmu postali sekundarnega pomena. Za postfordizem je značilno, da so lokalne ugodnosti veliko bolj »mobilne«, saj slonijo na predpostavkah, ki v veliki meri bazirajo na znanju. Nove telekomunikacijske tehnologije ustvarjajo nove pogoje, v katerih deluje današnja družba. V glavnem gre za vsesplošno fleksibilnost družbenega delovanja v vsakdanjem življenju, kjer zavzemata najpomembnejše področje časovno-prostorsko krčenje sveta in lokacijska fleksibilnost. Nekateri avtorji (Toffler, 1981; Dertouzos, 1997) lokacijsko fleksibilnost razumejo kot konec razdalj (*death of distance*), kar pomeni, da fizični prostor oziroma lokacija vse bolj izgubljata na pomenu. Vendar pa novi urbani dejavniki, ki težijo k prostorsko razpršenemu delovanju, dejansko ne eliminirajo pomembnosti geografije, saj s tem, ko nove telekomunikacijske tehnologije omogočajo delovanje od koderkoli in kadarkoli, postajajo odločitve o ekonomski lokaciji zgolj bolj elastične, ne pa tudi popolnoma nepomembne. Poleg tega je na podlagi preferenc delavcev s posebnimi znanji vsebina fizičnih krajev v postfordizmu vedno pomembnejša. To ohranja pomembnost lokacije, medtem ko zgolj *koncentrirana dostopna raznovrstnost* (Hočevar, 2000) v prostoru, ki je bila značilnost fordizma, ni več najpomembnejši dejavnik izbire bivalnega in delovnega okolja posameznikov.

Ena izmed pomembnejših razlik med lokalnimi ugodnostmi v fordizmu in postfordizmu se kaže v dojemanju prostora. V fordizmu je imel prostor zgolj instrumentalni pomen, kjer je predstavljal vir materiala za proizvodnjo (surovine, delovna sila). V postfordizmu, kjer so postali gonilna sila nove ekonomije delavci s posebnimi znanji, pa je izbira kraja dobila veliko bolj kompleksen pomen, saj sta vrednost prostora začeli določati kakovost in družbeno-kulturna vsebina posameznih krajev. To je povzročilo tudi premik od zgolj instrumentalnega, k bolj refleksivnemu dojemanju prostora (oziroma krajev), ki ga opredeljujejo različnost, nezamenljivost, razgibanost, dogodkovnost, izraznost ipd. (Hočevar 2000).

Kot ugotavlja Florida, delavci s posebnimi znanji kot najpomembnejši dejavnik nove ekonomije, pri izbiri kraja za delo in bivanje sledijo lastnim ekonomskim interesom, zlasti pa življenjskemu stilu, ki ga živijo. Tovrstni delavci tehtajo med lastnimi ekonomskimi interesi in merili kakovosti bivanja, pri čemer jim zavedanje, da imajo veliko priložnosti za delo, daje tudi veliko možnosti izbire med različnimi mesti in metropolitanskimi regijami. Na tovrstni podlagi so mesta in regije (ki želijo ostati ekonomsko močni) pričeli gledati na vsebino lastnega okolja kot na vir ekonomske tekmovalnosti. Zato predstavlja glavno skrb današnjih mest način, kako privabiti delavce s posebnimi znanji in z njimi povezana visoko tehnološka podjetja, ki so pripravljena slediti kapacitetam in zapustiti stare lokacije (*footloose companies*). Da bi ugodili željam »svojih prebivalcev«, mesta in metropolitanske regije razvijajo lokalne ugodnosti (ki so najbolj privlačne za delavce s posebnimi znanji) in na ta način temeljito spreminjajo svoje okolje, obenem pa doživljajo strukturno preobrazbo iz industrijskih v postindustrijska mesta.

Predpostavka, da je proizvodnja v času industrijske revolucije slonela na virih, ki so relativno težki za relokacijo (tovarne, naravni viri), je v postmodernem času postala bistveno manj pomembna, saj imamo v postfordizmu opravka z dejavniki kot so znanje, talent in informacijska tehnologija ali kot Florida temu reče: *talent, tehnologija in tolerančnost*, ki so veliko bolj mobilni kot je to bilo v času fordizma (Florida 2005, 298). Prav tako ne smemo pozabiti na dejstvo, da kapital sledi toku denarja oz. vse večjim dobičkom, kar je proces globalizacije še dodatno zaostril.

4 USTVARJALNI RAZRED IN USTVARJALNO MESTO

4.1 USTVARJALNI RAZRED

Termin ustvarjalni razred je populariziral že omenjani ameriški avtor in urbani sociolog Richard Florida, čeprav so se s podobnimi koncepti in terminologijo poizkušali že številni drugi avtorji pred njim. Enega od njih predstavlja David Brooks, ki je skušal v svoji knjigi »Bobos in paradise« poimenovati ta t.i. »novi« razred, ki predstavlja zmes protestantske etike in boemskih vrednot. Vendar naj to dejstvo služi zgolj kot opazka, saj je za razumevanje moje problematike ključno globlje razumevanje koncepta ustvarjalnega razreda in posredno njegovih vplivov na ekonomijo in urbanistični razvoj, kot ga je razvil Florida.

Kot navaja Florida v svojem delu »Vzpon ustvarjalnega razreda« (2005), je ustvarjalnost gonilna sila »nove ekonomije«, ki za sabo potegne številne druge dejavnike, med katere sodi tudi ta, v kolikšni meri bo določen kraj uspešen na dolgi rok. Florida trdi, da uspešnost določenega kraja leži v njegovi sposobnosti privabljanja in zadržanja pripadnikov ustvarjalnega razreda.

Florida razume pojmovanje ustvarjalnega razreda skozi prizmo ekonomije. Trdi, da ga določa gospodarska vrednost, ki jo dodajajo njegovi pripadniki s svojim delom. »Vse ostale družbene in kulturne preference, poraba, nakupovalne navade in njihova družbena identiteta izhajajo iz tega« (Florida 2005, 91). Tisto,

kar torej definira in veže skupaj pripadnike ustvarjalnega razreda, je način njihovega življenja.

Florida ustvarjalni razred definira na dveh ravneh. Razlikuje med t.i.

- »Super ustvarjalnim jedrom«, ki zajema *znanstvenike, inženirje, univerzitetne profesorje, pesnike, pisatelje, umetnike, estradne umetnike, igralce, oblikovalce in arhitekte, pisatelje nebeletrističnih knjig, urednike, kulturne osebnosti, raziskovalce iz »think-tankov«, analitike in druge ustvarjalce javnega mnenja.*

in

- »ustvarjalnimi profesionalci«, zaposlenimi v profesijah, ki temeljijo na znanjih kot so visoke tehnologije, finančne storitve, zdravstvena oskrba in pravo.

Razlika, ki ločuje pripadnike obeh razredov leži v naravi dela – pripadniki super ustvarjalnega jedra iščejo vzroke in rešitve problemov, medtem ko pripadniki ustvarjalnega razreda oz. profesionalcev na ustvarjalen način rešujejo nastale probleme – za kar je potrebna določena raven izobrazbe (vsaj visoka šola oz. fakulteta) in analitične sposobnosti (prav tam).

V nadaljevanju Florida definira ustvarjalni razred na podlagi vrednot, ki bi jim naj bili zavezani njegovi pripadniki. Sodeč po tem, ustvarjalni razred daje prednost vrednotam kot so individualnost, zaslužnost, različnost in odprtost (Florida 2005, 99-101). Pripadniki »kreativnega razreda« visoko cenijo *individualnost*, ker se ne želijo podrežati splošno sprejetim družbenim normam in se na ta način upirajo tradicionalnim vzorcem vedenja in predalčkanju – kar izvira iz njihove želje, da želijo izstopati oz. so pogostejše zapriseženi vzorcem ekscentričnosti kot »običajni« posamezniki. Ali povedano drugače, na vse moči se trudijo ustvariti lastno in nezamenljivo identiteto. *Zaslužnost* je razumljena v smislu, da so napredovanje in zasluge oz. lastni prispevki bolj cenjeni kot mesečna plača in stanje na tekočem računu. *Različnost in odprtost* pa predstavljata vrlini, ki sta visoko vrednoteni iz lastnih – hudomušno bi lahko dodali iz »egocentričnih« – razlogov. Pomeni, da v kolikor je okolje oz. organizacija odprta ne glede na

rasno, spolno ali etnično pripadnost, se bodo pripadniki ustvarjalnega razreda lažje vklopili v takšno okolje, saj tudi sami v marsičem izstopajo oz. so nekonformisti. Slednje velja npr. tudi za spolno usmerjenost, kajti če je okolje tolerantno do istospolno usmerjenih, je v večini primerov tolerantno tudi v vseh ostalih pogledih in do drugih različnosti.

4.2 USTVARJALNI RAZRED IN KULTURNI KAPITAL

Na tem mestu bi se rad dotaknil Floridajevega koncepta ustvarjalnega razreda v smislu sociološkega pojmovanja razreda. Bourdieu definira razred na podlagi distribucije ekonomskega in kulturnega kapitala. Pripadnik določenega razreda je pripadnik na podlagi kapitala, ki ga poseduje. Ta je lahko bodisi ekonomski, kar predpostavlja posedovanje določenih materialnih dobrin (denar, proizvodna sredstva) bodisi na podlagi kulturnega kapitala, ki si ga lasti – za kar je potrebno posedovanje določenih veščin oz. znanj. Koncept družbe po Bourdieuju bazira na pluralnosti socialnih področij. Temeljni dejavniki, ki opredeljujejo položaj in zmožnosti posameznih akterjev določajo oblike posameznega kapitala (ekonomski, socialni, kulturni). Ekonomski kapital določa kapital v smislu Marxovega pojmovanja, prav tako pa tudi drugih materialnih sredstev, ki povečujejo zmogljivosti posameznika v družbi. Tako je recimo posameznik, rojen v družini industrialcev, pripadnik višjega sloja na podlagi kapitala in tovarn, ki jih poseduje njegova družina. Kulturni kapital ima tri oblike obstoja. Prvič obstaja kot inkorporiran v *habitus*⁶, ki je v veliki meri ustvarjen s pomočjo primarne vzgoje. Drugič je kulturni kapital objektiviziran v kulturnih izdelkih oz. blagu. Kot tretje pa obstaja institucionaliziran v kulturnih ustanovah in izražen v obliki potrdil, diplom in izpitov (Bourdieu v Siisiainen 2000, 11). »Da bi znali ceniti posamezno umetniško delo, bodisi da gre za sliko, pesnitev ali koncertno delo, se predpostavlja obvladovanje specifičnega simbolnega koda, katerega

⁶ Bourdieu je razvil koncept *habitus*, da bi v njem združil objektivne strukture skupnosti in subjektivne vloge posameznika znotraj njih. Habitus predstavlja serijo predpisov, odrazov in oblik obnašanja, ki jih ljudje pridobijo skozi delovanje v družbi. Obenem habitus odseva različne pozicije, ki jih ljudje zasedajo v družbi npr. da posameznik izvira iz meščanskega ali delavskega okolja.

materializacija je to delo, kar v zameno zahteva lastninjenje primerne kulture kapitala» (Wacquant v Stones v Cerar 2006, 33).

V določenem smislu ima Florida prav, ko trdi, da danes obstaja nek nov, nedefiniran razred, ki bazira na specifičnih znanjih in veščinah. V tem pogledu so prišli do podobnih ugotovitev že številni drugi avtorji pred njim in zato Florida po mojem prepričanju (in prepričanju nekaterih drugih avtorjev kot so Wright, Gouldner, Bourdieu, Brooks) ne predstavlja revolucionarnega konceptualnega novuma. Problem definicije ustvarjalnega razreda tiči v tem, da Florida z ustvarjalnim razredom skuša »ustvariti« nek nov razred, ki ga opredeljuje s pripadnostjo in zavezanostjo določenim poklicem in vrednotam. Prav tako je lahko vprašljiva njegova delitev ustvarjalnega razreda na ustvarjalne posameznike in super ustvarjalno jedro. Kar pa je pri konceptu najbolj sporno je to, da premalo pozornosti posveti natančnejšemu definiranju samega pojmovanja razreda. Lahko bi rekli, da je ravno razredna zavest tisto, kar zaenkrat ustvarjalnemu razredu manjka, da bi lahko sploh govorili o razredu.

4.3 POSTMODERNO MESTO IN MOČ LOKACIJE

Kot obravnavano v prejšnjem poglavju, Florida pogojuje uspešnost določene regije z deležem ustvarjalnih posameznikov, ki se nahajajo v tej regiji. Bistveni načeli, ki ju ustvarjalni razred ceni, sta odprtost in raznovrstnost. Samo v okolju, ki je dovolj odprto in tolerantno za nove ideje in pobude, se lahko ustvarjalnost posameznikov razvije do popolnega razcveta. V okolju, ki je togo in zaprto, je tradicija bolj cenjena kot inovativnost. Kot trdi Florida, leži ključ do gospodarske rasti v sposobnosti okolja, da privabi ustvarjalne ljudi in to prednost prevede v »ustvarjalni output« v obliki novih idej ter proizvodov (Florida 2005, 254). Do podobnih ugotovitev je prišel tudi Lenarčič, ki je mnenja, da ekonomski uspeh mest bazira na njegovih zmožnostih privabljanja in zadržanja delavcev s posebnimi znanji (Lenarčič 2004, 72-73).

V prid svoji tezi je Florida razvil tako imenovani kazalnik ustvarjalnosti, s katerim je poskušal izmeriti potenciale oz. privlačnost posameznega kraja za ustvarjalni

razred. Uporablja ga kot pokazatelja dolgoročnih gospodarskih potencialov regije in kot takega tudi za uspešnost posamezne regije (Florida 2005, 254).

Kot enega temeljev oz. podpornih stebrov »centrov ustvarjalnosti« Florida omenja prisotnost univerzitetnih ustanov. Vendar, kot nadaljuje, *to ni dovolj*, saj je za učinkovitost regionalnega razvoja ključna vpetost univerze v širše družbeno okolje. Skupnost, ki jo obdaja, mora biti sposobna absorbirati inovacije in tehnologije, ki jih generira univerza, hkrati pa mora sama prispevati h kakovosti in uspešnosti življenjskega sloga grajenega okolja (Florida 2005, 298).

V postmodernih mestih lahko opazimo trend, da kraji (*urban places*) zamenjujejo prostore (*urban spaces*). Prostori imajo več ali manj instrumentalen pomen zadovoljevanja naših potreb (npr. nakupi), kraji pa obratno, vsebujejo določeno specifiko. V njih se zadržujemo z namenom, ker nam ugaja, in ne zaradi neke nuje. »Bolj ko prostorske ovire izginjajo, bolj postajamo občutljivi zato, kaj dejansko posamezni prostori vsebujejo« (Harvey v Hočevar 2000, 37). Gre za to, da posamezni kraj izkusimo oz. konzumiramo ali kot Hočevar pravi temu – gre za konzumtivno-refleksivno vlogo urbane prizoriščnosti. »Akteji refleksivno presoja v čem se prostori razlikujejo, kaj posamezni prostori dejansko vsebujejo, kaj simbolno ali funkcionalno pomenijo, koliko so vredni in čemu so namenjeni« (Hočevar 2000, 295). V našem primeru to pomeni, da bi morala mesta težiti k temu, da imajo čim več tovrstnih prizorišč, kajti ustvarjalni razred rad izkuša kraje, ki so edinstveni in ki imajo neko dodano vrednost. Zaključimo torej lahko, da pripadniki ustvarjalnega razreda dajejo prednost lokacijam, ki krepijo določen življenjski slog in ki sovпада z njihovimi potrebami. Za posamezna mesta se odločajo na podlagi kvalitet, ki jih to mesto ponuja in ne zaradi ekonomskih koristi, ki jih prinaša služba v tem mestu.

5 USTVARJALNO MESTO IN USTVARJALNI MILJE

Pojem ustvarjalno mesto je skoval angleški urbanist Charles Landry. Podobno kot Florida Landry trdi, da morajo za uspešen razvoj mesta biti izpolnjeni določeni predpogoji. Medtem ko Florida vidi ključ v posameznikih, Landry vidi rešitev v »kreativnem« upravljanju mesta.

Trdi, da uspešnost določenih regij oz. mest leži v njihovi sposobnosti, da so se na nekonvencionalen, kreativen način lotili urbanega planiranja in upravljanja. Pokrajine kot so zalivsko območje San Francisca ali regije severne Italije so v preteklosti bile uspešne, ker so se razvijale v okolju konstantnega tehničnega napredka in medsebojne motivacije ter navzočih ugodnosti, kot so rizični kapital in distribucijske verige (Landry 2008). Danes se je ta spekter razširil na prisotnost različnih kulturnih dejavnikov kot na primer prisotnost »*umetniških četrti*« – ki pospešujejo oz. sooblikujejo mestni utrip, *socialnih aktivnosti* in *ugodnosti povezanih s kakovostjo bivanja* (razvit javni promet, odlična zdravstvena oskrba). Tako imenovani »*kreativni milje*« kot ga poimenuje, spodbuja izmenjavo idej in nudi možnosti mreženja zunaj delovnega okolja ali med posameznimi podjetji.

5.1 USTVARJALNO MESTO

Razvoj takšnega spodbudnega okolja predpostavlja izpolnitev določenih predpogojev. Mesta morajo biti naklonjena temu, *da kreativnost vgradijo v svojo organizacijsko strukturo*. Da bi do tega lahko prišlo, pa se morajo mesta velikokrat soočiti z določeno krizo, ki poziva k drugačnemu lotevanju težav – tako se je zgodilo recimo v primeru Manchestra in ameriških mest v času krize, v 70. letih. V okolju, kjer se zdi, da je vse v najlepšem redu, je mnogo težje odkriti in proizvesti neko inovacijo. Landry poleg navzočnosti konkretnih dejavnikov, kot je prisotnost raziskovalnih centrov, trdi, da morajo obstajati tudi bolj neoprijemljive strukture ustvarjalnosti.

V tem pogledu deli stališče Richarda Floride, ko pravi da je za razvoj kreativnosti pomemben sistem vrednot, življenjskih stilov in identifikacija ljudi z mestom (Landry 2008, 105).

5.2 USTVARJALNI MILJE

Pod pojmom *ustvarjalni milje* Landry razume potrebne predpogoje v smislu trde in mehke infrastrukture, ki spodbuja in ustvarja tok idej in inovacij. Takšen *milje* lahko predstavlja grozdenje stavb – kot so recimo »umetniški kvarti«⁷ ali znanstveno središče, lahko ga predstavlja del mesta, mesto samo ali pa regija kot celota. Pod pojmom *trda infrastruktura* Landry pojmuje stavbe in institucije, ki se ukvarjajo z raziskovalno in izobraževalno dejavnostjo, kulturne ustanove in prizorišča, ki spodbujajo socialno interakcijo ter podporne dejavnosti kot so zdravstvo in transport⁸. Pod *mehko infrastrukturo* razume sistem povezovalnih struktur in socialnih omrežij, ki spodbujajo tok idej in inovacij med posamezniki in institucijami (Landry 2000, 133).

Zgodovinske prvine kreativnega miljeja lahko najdemo v angleški kulturi kavarn ali pariški kulturi salonov. Za ta zbirališča je bilo značilno, da se je na njih sestajala kritična masa intelektualcev, obenem pa so se tu presegale razredne in slojevske bariere, kar je bilo spodbudno za rojevanje novih idej (prav tam).

Na drugi strani so bila mesta, ki so »uživala« nekakšen »outsiderski« status – npr. predindustrijski Manchester ali Los Angeles pred vzponom Hollywooda. V teh krajih je lahko prišlo do vzpona tehnoloških inovacij, ker so bili odprti novim načinom razmišljanja in ne toliko zavezani starim pristopom. Inovacije se pogosto zgodijo v mestih, ki se srečujejo z določenimi problemi, pogosto povezanimi s samo rastjo in razvojem mest⁹. Pomembno v tem pogledu je, da

⁷ V primeru Dunaja bi to bil »Museumsquartier«.

⁸ V primeru Ljubljane bi to lahko bil tehnološki park na Brdu.

⁹ Dober primer tukaj predstavlja mesto Los Angeles, ki je znalo spretno združiti kulturo in tehnologijo v zabavno industrijo, kasneje pa je zaradi ne prilagajanja novonastalim razmeram »drago« plačalo ceno prvotnega vzpona.

se mesto zna vedno znova prilagajati novo nastalim situacijam. Kot navaja Hall: »kreativna mesta niso stabilni ali udobni kraji, niti ne rabijo biti v popolnem neredu. So preprosto kraji, kjer je ustaljeni red pod nenehno nevarnostjo kreativnih skupin, ki prežijo da podrejo ta ustaljeni red« (Hall v Landry 2000, 136).

6 URBANIZACIJA IN RAZVOJ (PROTI)URBANOSTI V SLOVENIJI

Urbanizacija in razvoj mestnega načina življenja, ki sta bila pomembna za razvoj mest predvsem v Zahodni Evropi in ZDA, sta je v Sloveniji začela relativno pozno. Skozi celotno svojo zgodovino je bila Slovenija kot teritorialna entiteta neprestano vpeta v neko večnacionalno – lahko bi rekli supranacionalno entiteto. Iz tega razloga ali ravno zaradi tega nikoli ni šla skozi proces intenzivne industrializacije, ki je bila značilna za večino evropskih in ameriških mest v prvi polovici 20. Stoletja. Posledica tega je bila, da v Sloveniji ni prišlo do nastanka večjih mest, ali denimo metropole, ki bi po velikosti in pomembnosti bila primerljiva urbanim centrom kot sta npr. Dunaj ali Pariz (Uršič in Hočevar 2007).

Iz istega razloga izhaja tudi dejstvo, da je sestava prebivalstva v Sloveniji relativno homogena. Tudi dejstvo, da se je v sedemdesetih letih veliko ljudi iz bivših jugoslovanskih republik preselilo v slovenska mesta (pretežno), ni ničesar spremenilo. Pomanjkanje resne industrializacije in odsotnost večjega mesta¹⁰ sta še dandanes razloga, da je Slovenija praktično »podurbanizirana«. Iz tega izhaja, da je naklonjenost ljudi do življenja v mestu prej zadržana kot zaželena.

Slovenija je bila v pretežnem delu svoje preteklosti umeščena kot agrikulturna država, kar je imelo precejšen vpliv na vedenje in vrednote njenih prebivalcev kot tudi na njen poselitveni vzorec, ki je precej razpršen. Ti dve dejstvi, kakor

¹⁰ Metropole, ki bi denimo štela milijon prebivalcev.

tudi pomanjkanje resnejše industrije pred vojno, sta botrovali dejstvu, da je v Sloveniji še danes relativno malo »pravih« mest.

V času monarhije sta se v Sloveniji izkristalizirala kvečjemu dva centra, ki še danes v veliki meri zavzemata to vlogo. To sta Maribor in Ljubljana, ki sta imela prednost, da sta se nahajala na geografsko ugodnem položaju med Dunajem in Trstom, ki je bil logistično pomemben za centralne oblasti na Dunaju¹¹. Majhno število mest, kakor tudi pomanjkanje urbanizacije, je pomenilo slabo podlago za urbani razvoj Slovenije. Mestno vzdušje, kakor tudi resnejše meščanske vrednote, se lahko razvijejo samo ob zadostni kritični masi podjetnikov in obrtnikov, ki prispevajo k akumulaciji kapitala in na ta način pripravijo teren za industrijsko urbanizacijo. Slovenija s svojo obrobno vlogo v habsburškem imperiju tukaj ni mogla biti izjema, prav tako pa so investicije kapitala, ki so se sprostile z zemljiško odvezo leta 1848, bile pretežno tujega izvora, ki je vlagal predvsem v dobičkonosne panoge kot sta prometna infrastruktura (južna železnica) in javni transport v maloštevilnih mestih (Uršič in Hočevar 2007, 33).

Da bi nadoknadili ta razvojni manko, se je večina političnih oblasti v vzhodnem bloku po vojni (vključno z oblastmi v nekdanji Jugoslaviji) odločila za razvoj drugačnih – alternativnih prostorskih praks. Za vse socialistične države sta bila po drugi svetovni vojni značilna nacionalizacija proizvodnih virov (vključujoč zemljo – agrarna reforma) in odvzem privatne lastnine, kot tudi centralno načrtovane ekonomske politike – plansko gospodarstvo oz. t.i. »petletke«. To je vključevalo tudi gradnjo velikih stanovanjsko-industrijskih kompleksov, ki so poleg svoje simbolne funkcije (manifestacija kolektivnega duha) odpravili tudi pereč problem stanovanjske stiske, značilne za večino mest v socialističnih državah¹².

¹¹ Podobno kot se je kasneje razvil Koper v pomembno pristaniško mesto po dekretu centralnih oblasti v Beogradu.

¹² Najbolj znani oz. odmevni so bili tovrstni kompleksi imenovani »Plattenbau« v nekdanji NDR, ki so jih po padcu zidu v večjih centrih znova oživel in naredili spet atraktivne za umetnike in kreativce v mestih kot so Berlin ali Leipzig. Analogen proces temu se je odvijal v New Yorku osemdesetih s t.i. »Loft apartmaji«.

Več o tem glej v *In chic new Berlin, ugly is way cool*.

Oblasti so si nemalokrat, razumni logiki navkljub, privoščile tudi megalomanske in monumentalne projekte, ki so bili dostikrat izvedeni v samem središču mesta. Takšen primer povojnega prostorskega planiranja predstavlja npr. Aleksanderplatz v Berlinu ali Trg republike v Ljubljani pri nas¹³. Tovrstne arhitekturne spomenike si je socialistična oblast zamišljala kot poklon revoluciji in obenem povečevanje lastne veličine. Čeprav je smotrnost in vloga tovrstnih zgradb v današnjem času vprašljiva, pa vseeno »ironično« predstavlja prvi korak nazaj k demokratizaciji mestnega središča, ki služi kot osrednji prostor in pribežališče njegovih prebivalcev¹⁴. Prav zaradi svoje uniformne – manifestativne vloge, ti prostori niso bili uporabni za razvoj spontane urbane prizoriščnosti, ki je danes tako zelo iskana.

Za socialistične družbe in njihova mesta se nasploh zdi, da je kljub naporom centralnih oblasti nadoknaditi razvojni zaostanek socialističnih mest, prav njihovo pretirano vmešavanje v bivanjske in življenjske prakse ljudi naredilo več škode kot koristi. V želji, da bi zaustavile in nadzirale tokove ljudi, dobrin in informacij, ki so razumljeni kot bistveni za ohranjanje življenja in vitalnosti v mestih, so na ta način zmanjšali vlogo prostorov potrošnje, ki so zopet ključni za razvoj spontane urbane prizoriščnosti. Prav prizoriščnost oz. urbanost pa je tisti ključni element, ki mesto distancira od vaškega okolja in njemu lastnih življenjskih praks. Dogodkovnost povzroča spremembe in mešanje ljudi v mestu, ki prispevata k raznolikosti in izmenjavi individualnih praks, to pa vizavi proizvaja inovacije in kreativnost (prav tam).

V socialističnih družbah se je prostorom potrošnje odvzelo raznolikost ponudbe in vlogo povezovalca med ljudmi, mešanje različnih funkcij v mestu pa ni imelo pomembnejše vloge (prav tam). Posledica tega je bilo neskladje z dejanskimi potrebami ljudi. Rezultat je bil tudi neurejen nepremičninski trg, ki še danes

¹³ Sicer so se podobnih podvigov lotevali tudi na zahodu – kot je na primer Centre Georges Pompidou v Parizu, vendar so ti za sabo potegnili tudi precejšnje finančne izgube, kar v socialističnih mestih ni imelo bistvenega pomena.

¹⁴ Aleksanderplatz je danes pomembno turistično stičišče, Trg Republike pa še zmeraj opravlja osrednjo vlogo ob večjih državnih praznikih, kakor tudi kot »zbirališče« mladih ob vikendih ter kot poligon skejterske subkulture.

ostaja eden od pglavitnih razlogov (ne)uspeha razvoja Ljubljane kot (vele)mesta.

Skupen element neuspešnih socialističnih prostorskih politik je bila tudi pretirana vloga težke industrije. Kot vemo, se je ta kasneje izkazala za napačno izbiro, še bolj problematično pa je to, da se je skladno s tem zanemarjal razvoj infrastrukture. Oblasti so zaradi gospodarske krize vse manj sredstev namenjale razvoju »kolektivne potrošnje« (Catsells v Uršič in Hočevar 2007, 39) - v tem kontekstu razumljeni kot mestni kolektivni servisi (javni potniški promet, trgovine, infrastruktura), ki vzdržujejo tokove ljudi, dobrin in informacij. Lahko bi dodali, da je ta ukrep imel verjetno tudi varnostno komponento, saj bi ob prevelikem in nenadzorovanem kroženju ljudi lahko prišlo do spontanih uporov ljudi proti oblastem¹⁵, vendar pustimo to opazko za zdaj v prostoru.

Neusklajenost med razvojem industrije in potrebami potrošnikov se kaže tudi v prometni infrastrukturi. Ta razvojni manko Slovenija šele danes počasi dohiteva, čeprav so znani poskusi iz sedemdesetih, ki bi verjetno kljubovali temu dejstvu – vendar žal niso bili realizirani¹⁶. Shema železniškega omrežja v Sloveniji je še danes podobna tisti iz obdobja Avstroogrske monarhije, medtem ko je bil cestni križ uspešno dokončan šele pred kratkim.

Socialistične družbe so po drugi svetovni vojni skušale svoj razvojni manko izpred vojne nadoknaditi hipoma, zato so gradile na pospešeni industrializaciji, ki bi naj za sabo potegnila procese urbanizacije in s tem razvoj mest. Vendar ob podrobnejšem pogledu vidimo, da so gradile na »napačnih temeljih«. S tem, ko so ignorirale družbeno-prostorsko realnost (kar je bilo ideološko pogojeno), so samo še dodatno poglobljale razvojni zaostanek za razvitejšim zahodom, ki se je s svojim sistemom proizvodnje lahko hitreje prilagajal nastalim razmeram. Ob maloštevilnih predlogih izboljšav iz lastnih vrst, pa so z intervencijo že v kali ubile sleherno misel na boljši jutri. Poglavitna razlika med vzhodnim in

¹⁵ Kar pa se je kljub temu dogajalo, kot smo bili priča na Madžarskem leta 1956, Češkoslovaški leta 1968 ter v NDR leta 1953 in 1989, kar je na koncu pripeljalo tudi do padca Berlinskega zidu.

¹⁶ Znani so poskusi Staneta Kavčiča, ki je predlagal sledenje razvojnim trendom v tedanji Zahodni Evropi, vendar je bil njegov ekonomski program označen kot preveč liberalen in kapitalističen, kar je imelo za posledico ne samo razvojni zaostanek Slovenije, marveč tudi politične posledice za njega samega.

zahodnim blokom je bila v tem, da je industrializacija na zahodu potekala skladno z razvojem infrastrukture in storitev, kar ji je dajalo odločilno prednost pri prehodu v postindustrijsko družbo na začetku osemdesetih let dvajsetega stoletja.

Ta prehod pa je probleme v večini socialističnih držav (tudi Jugoslaviji) samo še dodatno poglobil in napačne strategije so se počasi začele neusmiljeno maščevati. Prehod iz primarnega v terciarni sektor je pomenil dodatno obremenitev za že tako »dotrajano« in nerazvito infrastrukturo, družbeno-ekonomski sistem pa enostavno ni bil več kos času in nastalim razmeram. V zadnji fazi socializma tako ni prišlo do preusmerjanja sredstev v razvoj infrastrukture in stanovanjsko gradnjo, ki bi lahko potek dogodkov spremenila v drugo smer.

Slovenija, ki je bila tako kot celotna Jugoslavija po ekonomski ureditvi bila specifična glede na ostale vzhodnoevropske družbe, se je v enakem obdobju ukvarjala še z vrsto drugih težav, ki so že tako težaven prehod v postindustrijsko družbo še dodatno obremenile. Lahko bi rekli, da so za »nerazvitost« Slovenije krive zgodovinske okoliščine, kar do neke mere sicer drži, vendar pustimo to vprašanje zaenkrat odprto.

6.1 URBANIZACIJA IN RAZVOJ LJUBLJANE

Urbanizacija glavnega mesta Slovenije, Ljubljane, je tako kot urbanizacijski proces celotne države, v marsikaterem pogledu specifičen. Tako kot Slovenija v svoji preteklosti ni igrala neke pomembnejše funkcije v večnacionalnih tvorbah, je tudi Ljubljana zavzemala neko bolj ali manj obrobno vlogo v senci pomembnejših središč (prvenstveno Dunaja in Beograda). Tudi v pogledu na ostale jugoslovanske republike Ljubljana ni igrala vidnejše vloge v primerjavi z mesti kot sta Zagreb ali Sarajevo. Ljubljane se je vedno držal nek sloves »provincialnosti«, izven meja Slovenije pa ni imela neke vidnejše vloge.

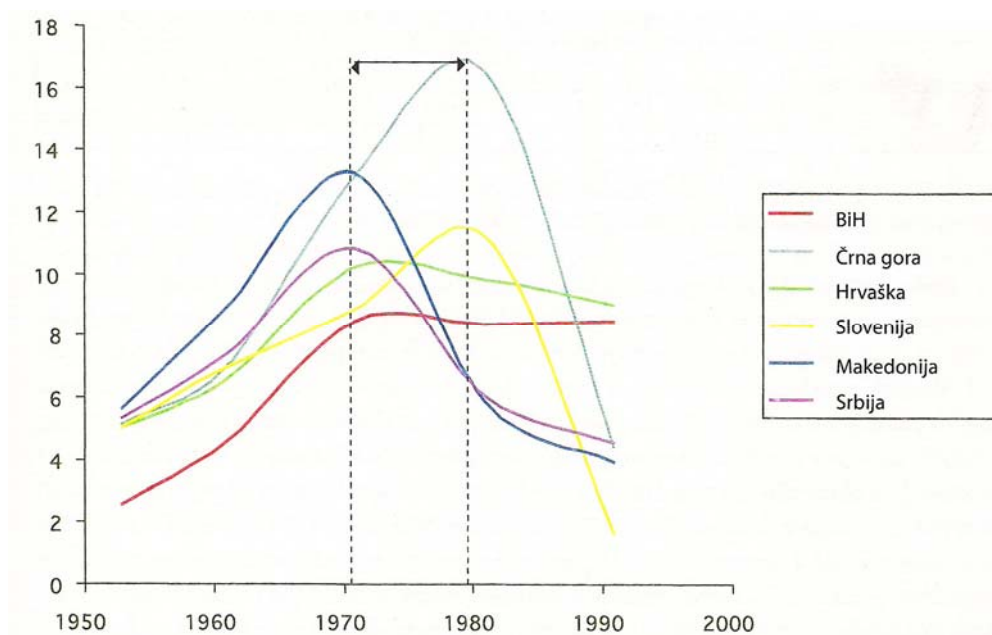
Tudi danes Ljubljana, kljub temu, da zaradi pridobitve statusa prestolnice nacionalne države uživa formalno bistveno večji in pomembnejši status kot ga

je imela v vsej svoji zgodovini, še vedno vidno zaostaja za najuspešnejšimi mesti v Evropi. V primerjavi s preostalimi prestolnicami celo prej zaostaja kot izstopa. Najbolj vidna primanjkljaja mesta sta na prvi pogled njegova neraznovrstnost in kulturna homogenost ter močno razpršena pozidava. Kot navaja Wirth »mesto že od nekdaj predstavlja talilni lonec različnih ras, ljudi in kultur, ki ne samo da tolerira, ampak tudi nagrajuje različnost. Mesto je združilo ljudi iz različnih koncev sveta, ker so prej različni in na ta način koristni en za drugega, kot pa homogeni in isto misleči« (Wirth 1938, 10).

Če izvzamemo strogi center z njegovo bližnjo okolico, se v nas porodi občutek, da se ne nahajamo ravno v kulturnem, gospodarskem in finančnem središču države, ampak prej v nekem »psevdourbaniziranem« mestu sredi Evrope. Največjo stopnjo urbanizacije je Slovenija imela ob koncu sedemdesetih in v začetku osemdesetih let 20. stoletja, ko je večina mest na zahodu že prešla v fazo suburbanizacije.

Če se vrnemo na primerjavo z ostalimi jugoslovanskimi republikami vidimo, da je beograjska (centralna) politika industrializacije v Sloveniji zalegla relativno pozno, dobrih deset let kasneje kot je temu bil primer v ostalih republikah. To ponazarja Graf 6.1, ki prikazuje stopnjo rasti urbanega prebivalstva v jugoslovanskih republikah v obdobju 1950-1990.

GRAF 6.1: STOPNJA RASTI PREBIVALSTVA V JUGOSLOVANSKIH REPUBLIKAH 1950-1990

Vir: Uršič in Hočevar (2007, 43).

In še ta je bila bolj posledica priseljevanja tujih delavcev, ki so iskali delo v Sloveniji, kot klasične selitve prebivalstva iz podeželja v mesto. Razlogov zakaj je temu tako, je lahko mnogo. Lahko bi površno rekli, da to izhaja iz dejstva, da je Slovenija v Jugoslaviji uživala status ekonomsko najmočnejše republike in zato prebivalstvo ni imelo tako močne potrebe po izboljšanju materialnega statusa – kar je sicer najpogostejši razlog za selitve ljudi v mesta. Vendar, kot bomo videli v nadaljevanju, razlog ni tako preprost oz. je problem globlje narave.

Kot že omenjeno, je za Ljubljano, tako kot za ostali del države, značilen razpršen poselitveni vzorec. V Sloveniji ni prišlo do vidnega povečanja urbane populacije, ki je bila značilna za ostale jugoslovanske republike. Pri nas je do nenadnega povečanja le te prišlo šele na koncu sedemdesetih let, ko se je spremenila klasifikacija prebivalstva v raziskavah¹⁷. Do podobnih ugotovitev je

¹⁷ Do konca šestdesetih so bila suburbana območja pojmovana kot podeželje. Do spremembe je prišlo po letu 1970, ko so prebivalce obmestij v raziskavah vključili med urbano populacijo.

prišel tudi Marjan Ravbar, ki je v raziskavi iz leta 1992 ugotovil, da je stopnja rasti urbane populacije med leti 1971-1981 znašala 2,3 odstotka, v obdobju 1981-1986 pa se je že zmanjšala na 1,3 odstotka (Ravbar v Uršič in Hočevar 2007, 44).

TABELA 6.1: TEŽNJE V DEMOGRAFSKEM RAZVOJU POSELJENOSTI SLOVENIJE V OBDOBJU 1971-1986

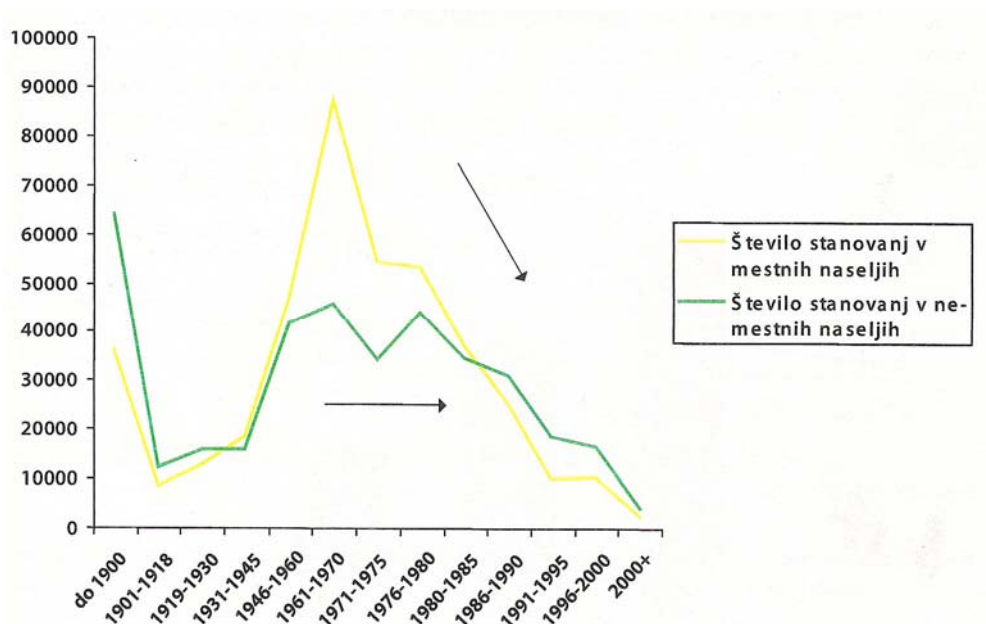
Tip poselitve	Leto	Delež v površini	Gostota v preb/km ²	Delež prebiv.	Povpr. let. 1971/81	Stop. rasti 1981/86
mestna središča	71	2,6	1094,4	36,3	2,3 →	1,3 (-)
	81		1370,2	38,5		
	86		1458,2	39,0		
predmestja	71	1,8	390,8	8,3	3,2	2,6
	81		538,9	10,4		
	86		609,0	11,2		
obmestja slo. mest	71	17,4	203,7	25,9	1,2 →	1,8 (+)
	81		238,7	27,0		
	86		260,9	30,3		
podeželje	71	78,2	35,0	29,5	-2,0 →	-3,2
	81		28,7	24,1		
	86		24,5	19,5		
Skupaj	86	100,0	98,0	100,0	1,1	1,0

Vir: Uršič in Hočevar (2007, 44).

V obmestjih se v istem obdobju povečuje letna stopnja rasti prebivalstva z 1,2 odstotka med leti 1971-1981 na 1,8 odstotka v obdobju med 1981-1986. Rast števila prebivalcev v suburbanih območjih je verjetno posledica upadanja rasti prebivalcev v mestnih območjih in istočasnega zmanjševanja rasti prebivalcev na ruralnih območjih. V istem obdobju se je poselitev na podeželju zmanjšala za 3,2 odstotka (tabela 6.1).

Naslednje dejstvo, ki bode v oči, je število stanovanj zgrajenih v povojnem obdobju v mestnih in nemestnih naseljih. V obdobju zadnjega četrta stoletja, je opazen strm padec gradnje stanovanj v mestih, medtem ko je v enakem obdobju padec gradnje v nemestnih naseljih dosti manj izrazit – krivulja ima v primerjavi s krivuljo mestnih naselij bolj stopničasto obliko (glej graf 6.2).

GRAF 6.2: ŠTEVILO ZGRAJENIH STANOVANJ V MESTIH IN NEMESTIH V OBDOBJU 1900-2000

Vir: Uršič in Hočevar (2007, 46).

Iz prej omenjenega popisa je razvidno tudi, da je delež stanovanj v samostojno stoječih hišah zunaj mest bistveno večji kot delež stanovanj v večstanovanjskih stavbah in individualnih hišah v mestu (glej Uršič in Hočevar 2007, 46). Prav tako je število stanovanj v samostojno stoječih hišah v obdobju 1919-2000 neprestano naraščalo. Relativno kratko obdobje rasti stanovanj v obdobju 1960-1980, kar je bila posledica pospešene industrializacije, na tem dejstvu ni kaj dosti spremenilo (prav tam).

Po podatkih iz Popisa 2002 je v Sloveniji okrog dve tretjini stanovanj v samostojno stoječih hišah. Če k temu prištejemo še hiše s kmetijskim poslopjem ter hiše dvojčke in vrstne hiše, se delež poveča na celih 70 odstotkov zgrajenih stanovanj. Tudi v na novo nastalih mestih po drugi svetovni vojni, je delež zasebnih, prosto stoječih stanovanj relativno velik – v Novi Gorici 18 odstotkov, v Velenju 24 odstotkov. Prav tako je v Novem Mestu in ostalih večjih slovenskih mestih moč zaznati relativno razpršen poselitveni vzorec (prav tam).

K specifično nepopolni suburbanizaciji Slovenije po drugi svetovni vojni je svoje prispeval tudi nedelujoč trg nepremičnin (posledica politične ureditve), kar je rezultiralo v premajhni oz. prepočasni gradnji stanovanj v mestih (že omenjeni strukturni primanjkljaj socialističnih prostorskih politik). Da bi ljudje zaobšli ta manko, se je večina odločila kar za zasebno, »neformalno gradnjo« (Kos v Uršič in Hočevar, 2007), ki je bila cenejša in bolj dosegljiva, saj je v večini primerov šlo za lastna zemljišča in vložen trud¹⁸.

Vzroke za podurbaniziranost lahko iščemo tudi v kategoriji t.i. »polkmetov«, ki je bila posebej razširjena v okolici večjih mest. Možnost zaposlitve v dveh panogah so oblasti po tistem tolerirale, saj je bil to eden izmed socialnih blažilcev negativnih učinkov zgrešene ekonomske politike. V isto skupino sodi tudi spreminjanje namembnosti kmetijskih zemljišč in povečana gradnja na črno. Posledica vsega tega je že omenjena povečana gradnja individualnih hiš in sporen razpršen poselitveni vzorec (Uršič in Hočevar 2007, 49).

V Sloveniji imamo v primerjavi z evropskimi državami nadpovprečno velike stavbne parcele. Tako te znašajo v mestih okoli 800 m², v obmestjih pa okoli 1000 m², medtem ko je evropsko povprečje med 500–600 m² za mestne in okoli 700 m² za obmestne parcele.

V določenih državah Vhodne in Srednje Evrope je po vojni prišlo do nesorazmerja med tempom rasti delovnih mest v industriji in naraščanjem rasti urbanega prebivalstva. Szelenyi v tem pogledu omenja koncept »podurbanizacije«, ki bi naj bil značilen za vse poveljne socialistične ekonomije (Szelenyi v Uršič in Hočevar 2007, 50). Podurbanizacija izvira iz premajhne prostorske koncentracije prebivalstva kot rezultata »alternativnih« socialističnih prostorskih politik. Razumevanje koncepta podurbanizacije je pomembno za pojasnjevanje suburbanizacije, ki se je v socialističnih državah odvijala na bistveno drugačnih osnovah kot na zahodu. Szelenyi celo predlaga, da bi morali govoriti o drugačnih oblikah urbanega razvoja, saj ga ne gre primerjati z razvojem na zahodu (prav tam).

¹⁸ Delno so ta efekt podkrepile oblasti same z ugodnimi posojili. Na ta način so sicer minimizirale pomanjkljivosti socialistične ureditve, obenem pa so s tem zavirale razvoj mest.

Medtem, ko so se procesi suburbanizacije na zahodu odvijali kot posledica prenasíčenosti mest in prilagajanja gospodarstva novim razmeram, imamo v socialistíčnih drŹavah opravka s fenomenom »izpada« oz izostanka faze prenaseljenosti mest zaradi spleta politiíčnih, gospodarskih in socio-kulturnih okolišííin. V socialistíínih drŹavah so se suburbana obmoíja izoblikovala brez predhodne faze intenzivne urbanizacije in prej iz Źelje kot iz potrebe ljudi, medtem ko je prebivalstvo na zahodu bilo prisiljeno v selitev na »podeŹelje«.

K temu lahko dodamo, da je proces pri nas potekal v še bolj zapletenih okolišííinah, saj v Sloveniji v primerjavi z MadŹarsko ali Srbijo manjka večje metropolizirano obmoíje¹⁹. Sorazmerno majhno število mest, politika policentrizma, vrednotne usmeritve prebivalstva in obenem nadpovpreína razvitost Slovenije znotraj Jugoslavije so »krivi« za nastanek zelo specifiínega poselitvenega vzorca.

Slovenija je beleŹila visoko stopnjo urbanosti, íe sploh lahko temu tako reíemo, zgolj v obdobju sedemdesetih let – in še tu je šlo veíinoma bolj za priseljevanje ljudi iz ostalih delov Jugoslavije kot za resno selitev ljudi iz podeŹelja v mesto. Tako tudi ni prišlo do nastanka kakšnega večjega metropoliziranega obmoíja²⁰, kar še vedno ostaja pglavitni manko v razvoju slovenske urbanizacije. Vrišer sicer navaja, da »je Slovenija glede na strukturo aktivnega prebivalstva prej dosegla višjo stopnjo zaposlenih v industriji in zmanjšala število zaposlenih v primarnem sektorju... vendar dodaja, daob tem ni prišlo do obseŹnejšega pomestenja, ki s sabo prinaša spremembo vrednotnih in vedenjskih vzorcev – urbanost kot naíin Źivljenja« (Vrišer v Uršíí in Hoíevar 2007, 55).

Slovenski urbani sistem se je razvil kot rezultat relativno hitrega »ekonomskega razvoja« in procesa podurbanizacije, pomešanega z odsotnostjo razvoja večjega metropoliziranega obmoíja²¹. V tem pogledu je mogoíe zanimivo tudi

¹⁹ Zgolj za ilustracijo: Ljubljana ima v primerjavi z Zagrebom – ki je v zgodovinskem, kulturnem in prostorskem pogledu dokaj primerljiv, pribliŹno tretjino njegovih prebivalcev (ca. 280.000/804.000) in se razprostira zgolj na slabi polovici njegove površine (275 km²/641 km²) .

²⁰ O tem lahko pogojno govorimo kveíjemu v zadnjem obdobju za podroíje Ljubljane.

²¹ Tukaj imamo v mislih tip metropoliziranega obmoíja, ki je bil znaíilen za socialistííen drŹbeno-ekonomski sistem – npr. Źe prej omenjeni Zagreb, Beograd ali Budimpešto.

to, da je zaradi umanjkanja mestnega razvoja trpel (in še trpi) tudi slovenski letalski promet. Medtem ko letališča v bližnji okolici Slovenije dokaj prosperirajo in so relativno dobro mednarodno povezana, je pri nas realnost žal taka, da smo na tem področju še zmerom na samem repu Evrope – svoji razvitosti navkljub. Zaradi prej naštetih razlogov v primeru Slovenije govorimo o »suburbanem presežku«, saj so pospešeni industrializaciji navkljub predmestja ohranila primarni bivanjski status. Kos v tem kontekstu govori o nastanku t.i. »urbanega primanjkljaja«, kar je zgolj drugo poimenovanje za odsotnost urbanosti kot načina življenja (prav tam).

Razvoj slovenske urbanosti lahko kronološko razdelimo na tri obdobja: v prvem obdobju se je prebivalstvo v mestih povečalo sorazmerno – sicer počasi, ampak skladno z razvojem preostale industrije. V drugem obdobju se prvič začne kazati neskladje med pospešenim razvojem industrije (ki je bil dirigiran ter posledica obsežne deagrarizacije) in naraščanjem urbane populacije. Razlogov za ta pojav je bilo sicer več, glavni pa so politika policentrizma, pomanjkanje stanovanj v mestih, relativno dobra cestna infrastruktura in pospešena motorizacija ter dostopna gradnja lastnih, individualnih hiš. Temu lahko dodamo še naklonjenost ljudi do življenja na »podeželju« (gojitev t.i. fenomena polkmetstva) in obenem odpor do bivanja v gosto naseljenem prostoru. K temu se pridruži še naklonjenost prostorske politike oblasti in z njo povezane bonitete (ugodni krediti, nesankcioniranje črnih gradenj). Na ta način se je podeželju počasi spreminjala namembnost (paradoksalno v smeri mest brez mest?!), prebivalstvo v mestih pa je z izjemo sorazmerno kratkega obdobja rasti začelo znova upadati. Našteto sovpada tudi z vrednotnimi orientacijami slovenske populacije (vsaj večine), ki zapriseženo goji kult domačijstva in protiurbanosti. Trenutno se v Sloveniji (posebej Ljubljana) nahajamo v tretji fazi, ki bi ji lahko rekli *deurbanizacija*. Za *deurbanizacijo* je značilno praznjenje mestnih središč in povečevanje števila prebivalcev v širši urbani regiji (metropolitanskem področju).

Večja mesta pri nas niso izkusila klasičnega poteka urbanizacije - kot je temu bil primer na zahodu, hkrati pa so prešla v obdobje suburbanizacije še preden se je faza urbanizacije uspešno zaključila. Obenem se je zgodila še sprememba

sistema in simultani prehod iz industrijske v postindustrijsko družbo. Že tako šibak urbani sistem temu ni mogel biti kos in to tudi pojasnjuje zakaj pri nas ni moglo priti do nastanka »konkretnega« mesta z vsemi svojimi pozitivnimi in negativnimi konotacijami.

6.2 IDEOLOŠKA ZASNOVA SLOVENSKEGA PROSTORA

Eden prvih, ki se je analitično lotil delovanja infrastruktur v mestu je bil španski sociolog Manuell Castells. Po Castellsu imamo v mestu opravka z v dvema vrstama infrastrukture: ceste, železnice, stavbe in komunikacijski kabli sodijo pod t.i. »trdo« oz. fizično infrastrukturo, medtem ko prebivalci in uporabniki mesta tvorijo »mehko« oz. družbeno infrastrukturo. Pri vzdrževanju obstoječih družbeno-ekonomskih razmerij sodelujeta obe komponenti kolektivne potrošnje. Ekonomski sistem – ki skrbi za reprodukcijo delovne sile in kroženje dobrin in politični sistem – ki je odgovoren za taktično nadzorovanje konfliktov in povezovanje ljudi, skupaj z ideološkim tvorijo koncept kolektivne potrošnje. Slednji, ki se poslužuje t.i. »mreže« prostorskih simbolov in znakov predstavlja del širšega družbeno-prostorskega okvirja v katerem se odvija primarna in sekundarna socializacija. Ta okvir nas na lep način opozarja in hkrati odvrča od delovanja, ki je »napačno« (oz. družbeno nezaželeno) in bi nam prineslo zgolj frustracije ter dodatne nepotrebne napore.

V slovenskem prostoru tovrsten okvir oz. metaideologijo predstavlja domačijstvo oz. antiurbanost. Metaideologija je »skupek praktičnih ideologij in hkrati notranja zgradba vseh ideologij načina produkcije v nekem prostoru« (Rotar v Uršič in Hočevar 2007, 60). Domačijstvo se je izoblikovalo kot posledica daljše odsotnosti nacionalne države in je služilo kot nekakšen zaščitni plašč oz. povezovalni člen družbene zavesti Slovencev²². »Blut und Boden« mentaliteta se je razvila zaradi umanjkanja nacionalne države in ustrezne zunanje politike. Namesto tega smo se pri nas ukvarjali z notranjimi kulturnimi boji proti vsemu, kar je bilo tujega na našem teritoriju. V času Avstroogrske proti nemštvu in z

²² Na podobnih strategijah slonijo tudi totalitarni režimi ali narodi v vojnah, ko za povezovalni člen služi »skupni sovražnik«.

njim povezanim (malo)meščanstvom, kasneje, po vojni pa proti jugoslovanstvu ter z njim povezanimi elementi »balkanizma«. Zanimivo pri tem je, da smo se s tem, ko smo se skušali distancirati oz. diverzificirati na teritoriju Jugoslavije, ponovno začeli navezovati na elemente nemškega kulturnega prostora – torej zadev proti katerim smo se pred in med vojno bojevali?! O tem priča tudi popularnost našega »edinega« eksportnega šlagerja Slavka Avsenika in Kranjske klobase. Če vprašamo povprečnega Slovenca, po čem je Slovenija znana v svetu, bi bil najpogostejši odgovor najverjetneje ena od omenjenih možnosti. Edine elemente, ki nas kot narod v svetu glorificirajo, pri nas (še zmeraj) večinoma zavračamo ali odpravljamo kot »tuje« in nezaželene. Tukaj imam v mislih skupino Laibach in filozofa Slavoj Žižka²³. Kljub nespornemu statusu in pomenu, ki ju uživata v svetu, danes še vedno marsikdo v Sloveniji v njiju vidi moteč dejavnik, ki je preveč urban oz. moderen. Domačijstvo kot konstrukcija nacionalnega prostora se skozi celotno slovensko zgodovino vleče tako rekoč neprestano – naj si je to v literaturi, glasbi, arhitekturi, prireditvah ali turistični promociji. V tem mogoče tudi tiči razlog, zakaj se umetniki in napredni ustvarjalci pri nas tako težko prebijejo, v kolikor so avantgardni in/ali v navzkrižju s trenutnim *zeitgeistom* – pa naj gre za Bartola, skupino Laibach, Žižka ali Šubica.

Zgovoren primer domačijskosti je bila svoj čas »kmečka ohcet v Ljubljani«, ki je potekala v povojnem obdobju vse do osamosvojitve. Prireditev je bila tako popularna, da je v svojih najboljših časih gostila sodelujoče in pridobila medijsko pozornost celotne Evrope, udeležila pa se je dobra tretjina prebivalcev takratne Ljubljane. Mogoče je najbolj praktično povzel bistvo te prireditve Hočevar, ko je zapisal, da je bil to »eden redkih množičnih dogodkov, ki je Ljubljančane zmotiviral v tolikšni meri, da so konec tedna preživeli v mestu in ne kot običajno *zbežali* iz njega (Hočevar v Uršič in Hočevar 2007, 63). Ker je podeželje z vso svojo ikonografijo in »navlakom« prišlo k njim, so se odločili, da vikend preživijo v mestu in ne kot običajno na podeželju ali ob morju« (prav tam).

²³ Zanimivo pri obeh je, da sta doma bila najprej »žrtev« politične nekorektnosti, da bi nato uspela v tujini – kar bi jima pri nas verjetno težje uspelo oz. bi vzelo v zakup več časa.

6.3 RAZVOJ LJUBLJANE V SMERI KREATIVNEGA MESTA

V današnjem globaliziranem svetu, v katerem postaja tako rekoč vse bolj ali manj podobno, je bolj kot kdajkoli pomembno izstopati. Literat Michel Houellebecq temu pravi *konkurenčna prednost*. Izstopati, pomeni težiti k edinstvenemu, prvinskemu. Če želiš biti uspešen, moraš izstopati v pozitivnem smislu – biti *kreativen*. V medijih lahko najdemo vrsto »prikupnih« izrazov kot so dodana vrednost in podobno. Našteto velja tudi za mesta in njihov razvoj.

Na dolgi rok bodo uspešna tista mesta, ki bodo znala unovčiti svojo »konkurenčno prednost«. Tako Florida slednje vidi v kreativnih posameznikih (oz. celo razredu), medtem ko Landry zagovarja kreativno upravljanje mest. Slednje je imel v mislih že slovit slovenski arhitekt Maks Fabiani, ki je dejal, da se »posamezni problemi v mestu lahko uspešno rešujejo le, če imamo v glavi celotno sliko mesta« (Šašek Divjak 2008). Podobnih idej in zamisli si je nadelo tudi gibanje t.i. *revitalizacije* oz. oživljanja mest, ki je v ospredje svojega zanimanja postavilo kulturo kot nosilca ekonomskih in socialnih sprememb v mestu. Zagovorniki te smeri (med katere spada tudi Landry), v kulturi vidijo »rešitelja« vseh problemov, ki se pojavljajo v mestu in so naraven produkt njegovega razvoja. Kultura naj bi zamenjala propadlo industrijo, odpravila socialne konflikte in revščino, hkrati pa mesto naredila bivanjsko bolj privlačno in atraktivno za »prišleke«. Po Bianchiniju je »urbana regeneracija«, ki se je odvijala v drugi polovici 80. let 20. stoletja, tretji pomembnejši kulturno-politični koncept po 2. svetovni vojni. V osemdesetih letih so se številna mesta v Evropi in Ameriki ukvarjala z vprašanjem, kako nadomestiti propadla delovna mesta in industrijske objekte (kot posledico selitve proizvodnje v tretji svet) in hkrati obnoviti in znova oživeti propadle centre večjih mest. Osnovna dilema, ki se je pri tem pojavljala je bila, ali se osredotočiti na posamezne dele mest ali pa denar in energijo vložiti v tako imenovane »admiralske« (ang. *flagship*) projekte.²⁴ Tako v Evropi kot v Ameriki smo imeli opravka z mešanico obeh pristopov, zanimivo pri obeh pa je, da so se tako v Evropi kot v Ameriki v večjih mestih lotili prvega pristopa, medtem ko so se v manjših in bolj odročnih krajih

²⁴ Zakin omenja primer umetniških ateljejev v SoHu, kjer je prvoten val umetnikov pritegnil stanovalce z višjimi dohodki in tako na koncu »izgnal« umetnike, ki niso bili zmožni plačevati visokih najemnin.

lotili večjih reprezentativnih projektov²⁵. Mesta so »bitko« vzela celo tako resno, da na trenutke spominja na boj srednjeveških mest v tem, kdo bo imel večjo in lepšo katedralo.

Razvpiti so primeri španskih in angleških mest, ki so svojo novo identiteto iskali bodisi preko evropskih kulturnih projektov ali pa so se odločili za celovito prenovo v sklopu širokopoteznih projektov urbane revitalizacije. Tako je na primer Valencia svojo identiteto našla v arhitekturnem mega kompleksu »Mesto umetnosti in znanosti« (*Ciutat de les Arts i les Ciències*). Kompleks predstavlja novo, moderno Valencio, ki je urbano celoto transformirala v eno najmodernejših mest Evrope. Želja, da bi v mestu samem oblikovali učinkovito povezavo med starim in novim, se je uresničila med letoma 1996 in 1998 z izvedbo načrtov slovitga španskega arhitekta Santiaga Calatrave. Slogovne strukture in usmerjenost v prihodnost tvorijo jedro projekta, ki združuje tradicionalno privlačnost in zapeljivost Valencie kot zgodovinsko in kulturno bogatega mesta, vključno z učinki vode in povezanostjo z nebom²⁶. Mogočen kompleks, ki je postavljen na bregovih nekdanje reke Turie ima poleg estetskega tudi povsem praktičen značaj: v njem se nahaja največji akvarij Evrope (*L'Oceanogràfic*), ki prikazuje podvodni svet v vsej svoji pestrosti, muzej znanosti Princa Felipeja, ki služi med ostalim kot poligon znanosti za otroke, mogočni 3D kino (*L'Hemisfèric*), botanični vrt (*L'Umbracle*), kjer domujejo rastline tipične za Valencio, v svoji notranjosti pa hrani tudi zunanjo galerijo »*El Paseo de las Escultura*«, ki je specializirana za dela sodobnih umetnikov. Dokončno podobo je kompleksu dala palača umetnosti Kraljice Sofije (*Palau de les Arts Reina Sofía*), v kateri domuje opera in kjer gostujejo tudi uprizoritvene umetnosti. Valencia je s svojimi arhitekturnimi mejniki in pristaniščem postala tako privlačna za tuje investitorje, da od leta 2008 gosti tudi cirkus Formule 1. Proga je bila podobno kot v Monaku zgrajena v pristaniškem delu mesta, tako

²⁵ Tako so recimo poskušali v Flintu (MI) s tematskim parkom *Autoworld*, v mestu North Adams z muzejem sodobne umetnosti *Massachusetts Museum of Contemporary Art* – po vzoru muzeja MoMA iz New Yorka, medtem ko so v Evropi podobne ideje poskušali v Španiji, Angliji in Nemčiji – predvsem področje Porenja.

²⁶ Valencia je med ostalim tudi pomembno jadralsko mesto. V letih 2007 in 2010 je bila prizorišče slovitga *America's Cup*.

da lahko predvidevamo, da Valencia želi tudi v tem pogledu tekmovati z Monakom za višjimi sloji.

Zanimiv je tudi primer avstrijskega mesta Linz, ki se je prav tako kot številna druga mesta v 70. letih spopadal z industrijsko recesijo. V iskanju rešitve za propadle industrijske objekte in brezposelne delavce so mestne oblasti skupaj s kulturniki našle zmagovito formulo v festivalu *Ars Electronica* – ki je za takratni čas pomenil dokaj pogumen korak. Toda kot vemo stiska rodi ideje in Linz kot mesto jekla in težke industrije, se je s pomočjo digitalne tehnologije transformiral v mesto kulture in tehnologije.

Festival je bil od samega začetka zasnovan kot »open source« projekt, ki je vabil k sodelovanju vse sfere družbe. Tako so se pod njegovim okriljem znašle izobraževalne ustanove, industrija in umetniki različnih smeri ter tokov. Sredi Alp se je tako počasi kalil novodobni »madchester«, ki za razliko od svojega velikega brata še zmeraj uživa v aktualnosti in svežini zgodnjih let. Festival (in z njim posredno tudi mesto) se neprestano na »novo iznajde« in prilagaja novim trendom. Prav tako za sabo ni potegnil delikventnih pojavov subkulture, ki so v Manchestru poskrbeli za to, da sta *Hacienda* in *Factory records* za vedno zaprla svoja vrata. V tem pogledu Linz izpolnjuje zahteve Landryja o učeči se organizaciji, ki je v postmodernem obdobju nujna za uspešen razvoj.

Nasploh je upravljanje mesta v marsikaterem pogledu zgledno in vabi k posnemanju. Kljub temu, da ima zgolj slabih dvesto tisoč prebivalcev in dolgo jeklarsko preteklost, je eno izmed redkih mest v regiji, ki mu je uspelo izdelati strateški načrt razvoja kulture. Prav tako se mesto lahko pohvali z dejstvom, da je bil načrt sprejet in izdelan s široko participacijo meščanov²⁷. Podatek je toliko bolj osupljiv, ko ga primerjamo s tako slovitimi mesti kot so Benetke ali Trst, ki nimajo kakšnega podobnega dokumenta.

Značilnost evropske revitalizacije mest je, da je pogosto povezana z družbeno-kulturnimi dogodki širšega pomena. Tako sta na primer München in Barcelona

²⁷ Kar je nasploh značilnost kulturne politike avstrijskih mest.

doživela temeljito prenovu v sklopu olimpijskih iger, ki sta jih gostila. V primeru Barcelone je šlo tudi za širšo participacijo od Madrida, ki je pod Frankom užival številne bonitete in privilegije in tako postavljaj Barcelono v svojo senco. Drugi pomembni projekti so recimo *Kulturna prestolnica Evrope* in *Kulturni mesec Evrope*, ki ju mesta večinoma izkoristijo za nadgradnjo ali temeljito prenovu svoje javne podobe.

Dobro znan primer mesta je Glasgow, ki je leta 1990 gostil *Evropsko prestolnico kulture*. Glasgow je v tem času doživil pravo renesanso in uspešno nadaljeval urbano preobrazbo (iz začetka 80-ih) iz industrijskega v postindustrijsko mesto. Kljub uspehom, ki jih je mesto doživljalo v tem času, se je formirala skupina pritiska imenovana *Workers' city*²⁸, ki je skušala prikazati tudi temne strani projekta. Tako so recimo izpostavljali, da imajo »običajni« prebivalci mesta relativno malo koristi od proračunsko potratnih projektov kot je bila nova koncertna dvorana, »katere stranski produkt so zgolj drago vzdrževanje in slabo plačane servisne dejavnosti«. Projektu tudi ni bilo naklonjeno dejstvo, da je mesto z okolico za vloženih 33 milijonov funtov imelo zgolj za slabih 14 milijonov funtov neposrednih ekonomskih koristi (Mooney 2004, 329). Kljub temu, da je mesto na zunaj popravilo svoj imidž in so se tudi bivanjske razmere izboljšale, je »delavsko mesto« kritiziralo, da zunaj mestnih četrti vlada 40 odstotna brezposelnost in da so naporu mestnih oblasti pod pretvezo kulturne politike usmerjeni zgolj v potrebe elite. Z istimi »težavami« sta se spopadala tudi Valencia in Barcelona, ki sta zaradi megalomanskih arhitekturnih kompleksov prisilno razlatala in preselila prebivalce, ne da bi poskrbela za ustrezne odškodnine. Valencia s svojim kompleksom »Mesto umetnosti in znanosti« (*Ciutat de les Arts i les Ciències*), Barcelona pa z gradnjo tehnološkega inkubatorja na območju Poblenou – projekt 22@.

Kulturnim dejavnostim so v preteklosti pogosto očitali, da so same sebi namen, ter da zgolj neracionalno porabljajo velik del javnih financ. Da bi se kulturne inštitucije, organizacije in posamezniki, delujoči v kulturni sferi branili, so mestne upravljavce in politiko skušali prepričati v svoj prav z »golimi« ekonomskimi

²⁸ Ime naj bi simboliziralo delavsko preteklost mesta.

podatki, ki bi naj dokazovali blagodejne učinke na lokalno ekonomijo. Zagovorniki kulturne politike so namreč iznašli čarobno formulo s t.i. *multiplikacijskim učinkom* porabe, ki bi naj nastajal z obiskovanjem kulturnih prireditev. S tem so hoteli narediti vtis na mestne uradnike, da bi ti še naprej zagotavljali sredstva za kulturne projekte. Sodeč po raziskavah (Breznik 2006, 200-201) naj bi multiplikacijski učinek kar za trikrat prekašal sredstva vložena v kulturo. Meri se s porabo uslug in storitev, ki se jih obiskovalci prireditev (mesta) poslužujejo v času svojega bivanja. Čeprav je že van Puffelen spodnesel domala vse predpostavke, na katere se je opiral multiplikacijski učinek, jih je dokončno spodbil Christopher Madden. »Multiplikatorji so bili zasnovani tako, da merijo učinek povečane porabe na BDP, ki ni v škodo drugega sektorja in ki so jih povzročila povečanja bogastva od zunaj – ki jih predstavljajo prilivi bogastva v ekonomski sistem od zunaj« (Madden v Breznik 2006, 203). Madden zato opozarja, da v kolikor uporabljamo multiplikacijski učinek za zagovarjanje kulture, se moramo zavedati tega dejstva. Za večje investicije v kulturo moramo denar od nekje »vzeti«. Bodisi, da ga vzamemo zdravstvenemu sektorju ali infrastrukturnim projektom, v vsakem primeru smo prikrajšali ti dve področji za določen denar.

V ekonomskih merilih multiplikator deluje zgolj v primeru bogastva od *zunaj*, ki pa v našem primeru ne zdrži, kajti edino področje, kjer denar pride »od zunaj«, je turizem. Ne moremo z gotovostjo trditi, da bo denar, ki ga mesto »preusmeri« v kulturo, racionalno porabljen, saj so uporabniki kulturnih storitev večinoma prebivalci mesta sami. Efekt bi deloval le v primeru povečanega obiska turistov. Vendar so tudi tukaj učinki omejeni, saj se le peščica turistov odloča za obisk določenega kraja zavoľo kulturnih znamenitosti in prireditev²⁹. Madden zato zaključí, da »... so študije o ekonomskih učinkih umetnosti neprepričljive in celo zavajajoče«. Hkrati dodaja, da bi bilo mogoče javno porabo za potrebe umetnosti uspešno braniti tudi s stališča ekonomije, »vendar zgolj v primeru, da vzamemo za podlago javne blaginje namesto gospodarske rasti, gospodarski razvoj« (prav tam).

²⁹ In še tukaj so obiski večinoma časovno omejeni ali vezani na določeno obdobje, kot je recimo povečan obisk Sarajeva v času filmskega festivala ali mesta Novi Sad v času *Exita*.

Študije o ekonomskih učinkih umetnosti, ki so imele cilj, da v času varčevanja in racionalizacije javne porabe opravičijo vlaganja v kulturo in umetnost, so nazadnje proizvedle učinke, ki so presegli svoj cilj.

Bianchini zato predlaga, da se kulturne politike mesta prvenstveno ravnajo po potrebah njegovih prebivalcev in ne ekonomije in kapitala. Strategije kulturne politike bi morale upoštevati tako tradicionalno reprezentativno kulturo kot kulturne potrebe mestnih sosesk in njihovih članov. Hkrati bi morale spodbujati izobraževanje in aktivno participacijo prebivalcev kot tudi potrebe raznih starostnih skupin in okusov. Kulturna politika mesta bi morala zadovoljevati tako potrebe osnovnošolskih otrok kot upokojencev v domu za ostarele. Skratka, kulturna ponudba bi morala rasti skladno z rastjo in razvojem svojih porabnikov.

7 KULTURA V MOL – DEJSTVA IN MOŽNOSTI

V večjih mestih je praksa večinoma takšna, da odločevalci v mestnih svetih (ali drugih institucionalnih organih) pogosto dajejo prednost projektom, ki prinašajo mestu in investitorjem na dolgi rok določene koristi. Tudi področje kulture tukaj ne igra izjeme in je pogosto vezano na projekte, ki mestu prinašajo ekonomske in socialne koristi. Po mnenju mestnih upravljavcev sta kultura in umetnost razumljena kot sama sebi namen.

Če prelistamo vsebino Strateškega prostorskega načrta MOL iz leta 2002, opazimo, da je ta sestavljen iz večih osnovnih delov, ki specifično določajo področja kot so prostorski razvoj, raba zemljišč, smernice za urbanistično in arhitekturno planiranje, javni promet idr. Področje kulture kot samostojno poglavje, ni posebej navedeno. V knjigi »Hrup z Metelkove« je načeloma odgovor, zakaj je temu tako. Načelnik Oddelka za urbanizem v njej razloži, da njegov oddelek namenoma ni vključil kulture v prihodnji infrastrukturni razvoj mesta, ker bi naj »kulturi sami škodilo, če jo zapiramo v zaprte prostorske komplekse«. Za snovalce prostorskega načrta je bila »bistvena prepletenost kulture z vsakdanjim življenjem in mestom kot celoto« (Breznik 2006, 208).

Konkretno to pomeni, da si urbanisti tovrsten preplet predstavljajo kot mešanje kulture v sklopu infrastrukturnih objektov, ki so prvenstveno namenjeni trgovski in gostinski dejavnosti. Kultura naj bi se tako preselila na mestno obrobje, kjer je mešanje ljudi po mnenju urbanistov večje in kjer obenem vidijo svoje priložnosti ter koristi zasebni vlagatelji. Paradoksalno, se kulturo na ta način seli pred „mestne zidove“ kjer bi naj bilo večje mešanje ljudi, namesto da bi se spodbujalo regeneracijo mestnega središča in njemu prvenstvenih funkcij. Vprašljiva pri tem pristopu je tudi narava tovrstne ponudbe. Namesto »zahtevne ponudbe«, ki vključuje sodelovanje ljudi ali upodablajoče umetnosti ter ponudbe kot je recimo v Kinodvoru ali Kinoteki, so posledica komercialno nasičene vsebine »a la Kolosej« in namesto razvedrilnih dejavnosti na Ljubljani, na ta način nastajajo mega kompleksi v stilu Atlantisa in podobni, ki so bolj značilni za obdobje fordizma, kjer se je prvenstveno gradilo masovne športne komplekse, ki vsebujejo več ali manj ene in iste vsebine. Tovrsten pristop je torej prav nasproten od mehanizmov, ki jih predlaga Florida, ko trdi, da bi mesto moralo graditi na zanimivi ulični sceni in upodablajočih umetnostih, namesto na masovnih kompleksih kot smo bili priča v primeru mladega študenta, ki se je odločil za Austin namesto za Pittsburgh. Podobno napačno pot je ubrala tudi mestna oblast New Yorka v 70. letih, ko je ustanovila t.i. BID-e (ang. *business improvement district*). Pri tem gre za tako imenovano „javno-zasebno partnerstvo“, ki v prvi liniji zasleduje zasebne koristi kot javni interes.

New York se je v 70. letih spopadal z visoko stopnjo brezposelnosti, kriminalitete, nasilja in umazanije, ki jih je za sabo pustila propadla industrija. V iskanju rešitve tovrstnih problemov so odgovor videli v prej omenjenih zasebnih podjetjih, ki so z ene strani poskrbela za odpravo delikventnih pojavov v mestu, z druge strani pa „oživila“ mestne parke in javne površine. Problema brezdomcev so se lotili tako, da so jih zaposlili kot varnostnike oz. čistilce za minimalno plačilo. Problem kriminalitete so rešili s tem, da so omejili dostop in okrepili nadzor z zasebnimi varnostniki in video nadzorom. Ob vseh pozitivnih učinkih, ki so jih podjetja prinesla, ne moremo ignorirati dejstva, da gre v prvi vrsti vendarle za podjetja, ki zasledujejo svoje lastne koristi. S tem, ko so javne površine postale zasebne, so podjetja dobila ekskluzivno pravico do trženja mestnih površin (te so nato oddajali v najem gostinskim lokalom, trgovinam ali

modnim agencijam). Podjetja so pod pretvezo harmonizacije v bistvu zadušila ter stopnjevala konflikte in nasprotja v mestu, ki so njegov neizbežni faktor. S tem, ko so zaposlovali delovno silo za nedoločen čas in pod neugodnimi pogoji, so hkrati povečali socialno stratifikacijo (Zukin 1995, 33-36)³⁰.

Ker je moral biti prostor, s katerim so podjetja upravljala rentabilen, je bil oblikovan v smeri vse večje konzumpcije obiskovalcev. Podobno kot je multipleks v BTC-ju oblikovan v smeri dodatne potrošnje, z vsemi pripadajočimi trgovinami in lokali. Vsa dekoracija in celotno vzdušje je usmerjeno v smer zgolj še večje potrošnje. V Kolosej ne prideš (kot npr. v Kinodvor) zgolj pogledat film, ampak se prideš še "dodatno razvedrit", kar je zamišljeno kot dodatno trošenje v različnih lokalih in nakupovanje v bližnjih trgovinah pred ali po ogledu filma. Zato primerjava Zukinove, ki »revitalizacijo mest« primerja z Disneyjevimi tematskimi parki, ustreza tudi v tem primeru. Tako kot je cilj strategij "mestnega oživljanja" v primeru t.i. BID-jev popolno doživetje obiskovalcev mestnih parkov, ki so zgolj prišli z namenom sprostitve ali na malico, je tudi strategija Koloseja popolno doživetje gledalcev, ki so si prišli zgolj ogledat film. S takšnimi posegi mestni načrtovalci načrtno ubijajo dušo mesta, ki se skriva v mestnem jedru in ki spodbuja nastanek prizoriščnosti. Namesto tega spodbujajo zrežirano predstavo, ki se odvija v umetno sproduciranih kompleksih in ki mestu vzame tiste funkcije, ki so ga naredile – naključni stiki in izmenjave, ki venomer porajajo nove in nove izvirne ideje oz t.i. *kreativni milje* kot ga imenuje Landry.

Do podobnih negativnih pojavov kot v New Yorku je prišlo tudi v Ljubljani. Z dvigom vrednosti nepremičnin v centru se je sprožil proces gentrifikacije centra. Trgovske in prosto časovne dejavnosti so se z ustanovitvijo velikih nakupovalnih kompleksov (zlasti BTC in Rudnik) umaknile iz centra na periferijo mesta. Nov športni kompleks bo ta trend verjetno še dodatno poglobil. Medtem ko so se trgovine umaknile zaradi visokih najemnin, so jih nadomestile

³⁰ Medtem ko je mesto zaposlovalo ljudi z vsemi pripadajočimi socialnimi transferji in pravicami.

franšizne prodajalne multinacionalk, ki so spremenile tudi tako karakterno močne centre kot je Dunaj³¹.

Center mesta je na ta način veliko izgubil, saj so multinacionalke spremenile jedro mesta v izložbeno okno svojih proizvodov. Poleg tega se je center mesta družbeno razslojil, saj si visoke najemnine poleg omenjenih verig lahko privoščijo zgolj višji sloji. To je pripeljalo do tega, da se je Ljubljana razbila na dva dela. Z oblikovanjem dveh tipov kulturne ponudbe je mesto izgubilo dvojno: tako mesto kot periferija sta postala odvisna od multinacionalk (periferija od filmske in modne industrije, center od elit in korporacij) in s tem nasprotujoča vsemu avtentičnemu in posebnemu – tisto kar danes mesta dela posebna in jih diverzificira. Kot navaja Sennett, »telo oživi šele, ko je soočeno s težavami in se upira ustaljenim shemam delovanja. Občutki konfrontacije in stresa so nujni, saj posameznik postane pozoren na probleme drugih šele, ko je soočen s specifičnimi individualnimi izkušnjami, ki mu služijo za samoidentifikacijo. Očiščeni oziroma homogeni prostori lahko le do določene mere izzovejo občutke stimulativnega stresa, ne morejo pa omogočiti resničnih izkušenj konfrontacije, težavnosti in oviranja, ki jih posameznik potrebuje za družbenokritično obravnavo sprememb v svojem vsakdanjem življenju« (Sennett v Uršič in Hočevar 2007). Občasno ta vozel prebijejo prireditve v centru mesta, ki zgrabijo na ulice vse družbene sloje. Med temi velja omeniti Noč v Stari Ljubljani, novoletno zabavo ali pa Ljubljanski filmski festival LIFFe. Med naštetimi prireditvami velja posebej izpostaviti prav LIFFe, saj ta tako po javno dostopnih podatkih³² kot tudi ob bežnem pogledu po novembrskih ulicah poskrbi, da se v mestu »nekaj dogaja«. Prav kinematografija je tisto področje, ki je bilo v zadnjih letih deležno korenitih sprememb, saj je odprtje Koloseja leta 2001 poskrbelo, da se je začel počasi zapirati en mestni kino za drugim. Seveda bi lahko razloge zato iskali tudi drugje (npr. v razširitvi visoko pasovnih omrežij).

³¹ Več o tem glej v *Kaffehausterben, nächstes Kapitel?*

³² Več o tem glej v *Kriza je v kulturi najbolj prizadela investicije*.

Mlinar v tem pogledu omenja koncept *domocentričnosti*. Nove tehnologije prometa in komunikacij ter njihovo časovno-prostorsko zgoščanje nam omogočajo večjo dostopnost. S pretokom ljudi, dobrin in informacij odpravljamo prostor kot oviro, tako da smo hkrati vedno manj zaščiteni s prostorom in vedno bolj izpostavljeni globalnim vplivom, ki med drugim zmanjšujejo časovno-prostorske in stroškovno-prostorske omejitve (Mlinar 1994a, 11). Širjenje komunikacijskih omrežij vodi po Castellsu iz prostora krajev v prostore tokov, medtem ko Harvey govori o časovno-prostorskem zgoščevanju in zmanjševanju vloge fizične prostorske. »Časovno-prostorsko zgoščanje v kontekstu virtualne mobilnosti pomeni, da nam je vse večji delež raznovrstnosti vsega sveta dostopen kar iz domačega naslanjača (t. i. domocentričnost) in v vsakem kraju« (Mlinar 1994b, 842). Oddaljenost nima več tako velikega pomena, odkar dobivamo informacije po omrežnih tokovih. Transakcijski sistemi so zamenjali interakcijske sisteme, ki so prevladovali v industrijski družbi. Vendar je treba dodati, da ne gre za nadomeščanje krajev s tokovi, niti interakcijskih sistemov s transakcijskimi. Tokovi, omrežja in transakcije dopolnjujejo dosedanje sisteme, ker se v virtualni prostor ne preselijo vse človekove dejavnosti. V fizičnem prostoru jih ostane še mnogo. Lahko trdimo, da se v virtualni svet preselijo tiste dejavnosti, ki akterjem prinašajo zmanjšanje stroškov v primerjavi s tistimi, ki bi jih imeli, če bi enako dejavnost opravljali v fizičnem prostoru (prav tam).

V Ljubljani imamo opraviti z dejstvom, da se število obiskovalcev na obrobju mesta konstantno povečuje, medtem ko se v centru zmanjšuje. Edino obdobje, v katerem je v centru večje število obiskovalcev, je omenjeni čas festivala LIFF. Uršič v tem kontekstu dodaja, da je svoboda v podjetništvu prinesla tudi beg pred nadzorom in

omejitvami lokalne skupnosti. »Največje spremembe so se dogajale predvsem v urbanem prostoru, ki je v najhujšem obdobju prevlade kapitalizma utrpel največjo škodo. V tej fazi nenadzorovanega širjenja se je kapitalizem izkazal kot rušilec urbanih vrednot, ki ga na poti k povečevanju profita ne zanimajo stare kulture in družbene institucije (npr. rokodelske delavnice), ki so opravljale storitve v javno korist« (Uršič 2003, 21-22). Zgovoren je tudi podatek, da se je število kinodvoran v Ljubljani od desetih (Bežigrad, Šiška, Mojca, Komuna, Kompas, Vič, Union, Poljane, Sloga in Kinoteka) v 80. letih zmanjšalo na zgolj

tri današnje (Vič, Kinoteka in Kinodvor) med katerimi sta dve od treh pod okriljem javnih institucij (Kinodvor in Kinoteka), tretja pa pod upravo Koloseja (Kinoklub Vič).

Trgovsko mesto je za potrebe svojega ekonomskega širjenja in šele pozneje tudi zaradi javne splošne koristi najprej izoblikovalo določene mestne servise, ki so pomagali pri nadaljnjemu ekonomskemu razvoju in ohranjali že uveljavljene mehanizme produkcije in menjave v mestu. Skladno z razvojem mesta se je izoblikovala tudi cela vrsta poklicev in posebnih služb, ki so vzdrževali ekonomski red. Čim bolj se mesto razvija, tem bolj se diferencirajo tudi mestne službe oziroma kolektivni – skupni servisi, ki jih mesto nujno potrebuje za svoje vzdrževanje, delovanje in nadaljnji razvoj. Menjava oziroma kroženje kapitala, ki poteka v prostorih potrošnje, je osnovni mehanizem na podlagi katerega deluje mesto, zagotavljajo pa ga servisi kolektivne potrošnje. K visoki koncentraciji trgovskih dejavnosti je spadal tudi živahen mestni utrip in raznovrstne prostočasne dejavnosti. Prizoriščnost kot element urbanosti se je skozi zgodovino v zavesti prebivalcev in obiskovalcev mest povezovala s funkcionalnimi značilnostmi mestnega središča, ki jih najbolje opredeljujejo postori potrošnje (prav tam)

Vprašanje, ki se zastavlja, je, zakaj je prišlo do zamiranja mestnih jeder? Kot že omenjeno v prejšnjih razdelkih naloge je temu botrovalo več dejavnikov, med katerimi se najpogosteje omenjata porast motorizacije (problem parkiranja), ekonomski razvoj in posledično dvig standarda prebivalcev (Uršič 2003, 24-26). Posledice spremenjenega načina življenja kot tudi staranje prebivalstva (Re Urban Mobil 2005, 45-46), ki so rezultat globalizacije in selitev industrije na periferijo ter posledično nastanek degradiranih urbanih območij je v zadnjem času mogoče zaznati tudi v Ljubljani.

V zadnjem obdobju smo v mestu priča določenim pozitivnim trendom, kot je ustanovitev zavoda Kinodvor, ki uspešno krmari med programsko dokaj zahtevno (vendar ne preveč artistično), a kljub temu dovolj »zanimivo« ponudbo za širši okus. Poleg filmske ponudbe sta nalogi Kinodvora tudi izobraževanje in

filmska vzgoja mladine in šolskih otrok. Sam zavod je oblikovan kot odprt prostor, ki služi kot nekakšen »multi room« za širše družbeno-kulturne tematike. Med njimi najdemo prireditve kot so literarne razprave (»Večer knjige in filma«), debate ob filmu, ki so povezane z določenimi dogodki oz. tematikami³³. Prav tako v svojih prostorih nudi mesto raznim festivalom kot so: Animateka, Mesto žensk, Festival dokumentarnega filma in drugi, da jih naštejemo samo nekaj. Skratka Kinodvor je oblikovan kot nekakšen »multipleks«³⁴, ki svoje poslanstvo vidi širše kot zgolj dvorano za prikazovanje filmov.

Podoben uspešen projekt predstavlja tudi ustanovitev zavoda Kino Šiška, ki si je zadal za cilj zadovoljevanje potreb »urbane populacije«. Martinotti v tem kontekstu omenja koncept štirih populacij, s katerimi nasprotuje prepričanju, da mesta izgubljajo na pomenu in s katerim dokazuje (skladno s teorijo Floride in Landryja), da sodobna mesta grejo skozi proces globlje transformacije. Med štirimi populacijami, ki jih omenja, so za procese preobrazbe v sodobnih mestih najbolj odgovorni uporabniki mesta (ang. *city users*) in urbani poslovneži. Uporabniki mesta se v mestu zadržujejo z namenom potrošnje zasebnih in javnih storitev med katere spadajo nakupovanje, obiskovanje kinematografov, muzejev in prehranjevanje v restavracijah. Med uporabnike mesta spadajo turisti, obiskovalci koncertov, nakupovalci. Njihov interes vključuje visoko prizoriščnost, zanimive dogodke oz. razstave in čim bolj zanimivo/pestro okolje. Visoko cenjena je možnost kakovostnega preživljanja prostega časa, zanima jih poudarjanje avtentičnosti, ki pa vseeno mora vsebovati določene predvidljive elemente (Martinotti 1996, 6-7) – torej podobne elemente kot jih navaja Florida v privabljanju kreativnega razreda. Mesta morajo paziti, da svoje ponudbe tej skupini ne prilagodijo preveč, ker na ta način tvegajo, da postanejo preveč podobna zabaviščnim parkom, na kar je opozarjala že Zukinova.

S tem mesta pridejo v nasprotje s prebivalci mesta, katerih interes leži v

³³ Ob izbruhu darfurske krize je tako bil predvajan film »*Darfur*«, kateremu je sledila razprava na tematiko begunske problematike. Podobno je ob izbruhu svetovne finančne krize bil predvajan film »*Denar sveta grobar*«.

³⁴ V smislu, da je zamišljen kot prostor za širšo družbeno problematiko, ki vključuje razprave in okrogle mize na posamezno temo.

kakovostnem bivalnem okolju in v možnosti razvoja spontanih dogodkov, ki vključujejo aktivno udeležbo v prireditvah, namesto prireditev, ki postavljajo jasno ločnico med nastopajočim in obiskovalcem. Slednje je bolj značilnost fordizma, ki v ospredje postavlja masovne dogodke ter bolj institucionalno umetnost. Kljub temu mesta ne smejo preveč zanemarjati uporabnikov mesta, saj je določen delež pomemben za avtentično urbano sceno, obenem pa ta populacija dviguje tudi raven varnosti v mestu, saj ljudje načeloma raje živijo v obljudenih urbanih območjih kot v praznih mestnih prostorih. Dober način v usklajevanju interesov obeh omenjenih skupin predstavlja aktivna politika privabljanja življenjsko-stilskih posameznikov (oz. skupin, ki cenijo urbanost in avtentičnost) k priseljevanju v mesto – na kar opozarja Florida.

Današnja uspešna mesta so produkt kombinacije tehnologije, načina organizacije delovne sile, integracije finančnega sveta – in ne nazadnje – dinamike družbene komunikacije. Gre za medsebojno delovanje omrežij, katerih vozlišča so postavljena tik ob drug drugega, tako da se omrežja lahko dopolnjujejo.

S. Sassen je vpeljala pojem »globalnega mesta«, s katerim opisuje mesta, ki so postala prizorišče preizkusa merjenja moči in ki združujejo produkcijo in reprodukcijo organizacije ter menedžment globalnega produkcijskega sistema in globalnega finančnega trga (Sassen 1991). Avtorica ugotavlja da, bolj ko je ekonomija globalizirana, bolj skoncentrirane so centralne funkcije v maloštevilnih globalnih mestih. Tukaj so mišljena mesta kot so London, New York in Tokyo, ki skupaj nastopajo kot enoten trans-teritorialen trg (prav tam).

Sassenova se tukaj nanaša na Castellsa, ki moderno mesto pojmuje kot *informacijsko mesto*. Oba avtorja poudarjata »dualnost« modernega mesta, v smislu, da ga dominirata dve socialni skupini:

- izobražena, vplivna elita z razširjenim omrežjem vez in poznanstev
- ter slabo plačana skupina servisnega osebja, ki ga v večini tvorijo migranti

Tako kot se je moderna država rodila s pojavom meščanov, se v globalnih

mestih pojavlja nov rod socialne skupine, katerih vrednotne predstave so v nasprotju s tradicionalnimi vrednotami srednjega razreda.

V preteklosti je bilo kulturno planiranje pogosto bolj vertikalno organizirano, kar je bilo povezano s pojmovanjem kulture, češ, da je ta zgolj sama sebi namen in je neodvisna od širših globalnih ekonomskih procesov. Z zmanjšano vlogo države na tem področju in večjim pomenom mest, je tudi kultura postala del širših tržnih mehanizmov, ki so se dodatno zaostрили s povečanim pomenom globalizacije v svetu. S prepletom kulturnih funkcij in aktivnosti, ki zajema tako produkcijo kot predstavitev in potrošnjo, so ekonomski in prostorski učinki umetnosti postali del sodobnih kulturnih politik. Mommaas v tem pogledu omenja strategijo kulturnih grozdov kot naslednji korak pri oživljanju in revitalizaciji urbane prenovе (Mommaas 2004, 508). Tovrstne politike danes ne vključujejo samo umetnikov, temveč tudi razvojne agencije, urbane planerje in zasebne investitorje, saj so se »politike« znašle v zaostrenih tržnih razmerah in zahtevajo bolj prefinjen pristop. Ta pristop zahteva tudi »lastno kreiranje prostorov, četrti in miljejev za kulturno produkcijo in ustvarjalnost« (prav tam). V oblikovanju tovrstnih grozdov se snovalci poslužujejo mehanizmov, ki so bili merodajni tudi pri kreiranju sodobnih prostorov potrošnje, saj kompleksi niso zgolj osredotočeni na kulturno produkcijo, temveč vključujejo tudi raznolike dejavnosti, ki se osredotočajo na prostočasne dejavnosti (kot so bari, restavracije, kinematografi, športne aktivnosti), kar naj bi okrepilo njihov položaj na bolj kompetitivnem trgu prostočasnih in kulturnih dejavnosti.

Pristop zagovarja mešanje različnih kulturnih funkcij in aktivnosti, ki se povezujejo v različne prostorske forme, tako da se tovrstni grozdi pojavljajo v različnih oblikah, ki segajo od posameznih zgradb prek posameznih kompleksov do celotnih sosesk oz. četrti. Večinoma so tovrstni kompleksi nastanjeni v opuščeni industrijskih kompleksih in so plod revitalizacije posameznih mestnih četrti. Spet drugi so plod zasebnega investiranja, ki se zaveda pomembnosti tovrstnih prostorov za krepitev lokalne identitete oz. zanimanje določenih skupin potrošnikov za te objekte. Sodeč po Floridi, kreativni razred posebej privlači kraji, ki jih karakterizira posebna tolerantna

urbana klima, ki je odprta do novih idej in novih ljudi. Ta klima, ki jo med ostalim ustvarjajo prav ljudje, je odločilna za gospodarski razvoj regije. Kreativni posamezniki ne rodijo zgolj novih idej, marveč privlačijo tudi nove ekonomske aktivnosti, ki rezultirajo v inovativnih podjetniških aktivnostih. Tako jih posebej privlačijo področja, ki ponujajo mešano populacijo, izvirajoč iz različnih kulturnih in etničnih okolij. Kreativni posamezniki cenijo tolerantno okolje kot izjemno pozitivno, v njem vidijo namreč vir inspiracije in kreativnosti. Poleg tega pripisujejo pomembno vlogo urbanim kompleksom in prizoriščnim dejavnostim kot so kino, bari, muzeji, galerije, trendovske restavracije in zanimive trgovinice.

Glede na teoretski okvir Floride in zbrane podatke Mommaasa, v tem pogledu kot kulturno izredno pisano in izjemno privlačno okolje za kreativni razred prednjači Amsterdam. V Amsterdamu je 47,1 odstotkov delovne sile zaposlene v znanstveno intenzivnem sektorju. Od tega je osem tisoč ljudi zaposlenih v umetnostnih poklicih, medtem ko je bilo v zadnjih petnajstih letih samo v kreativnem sektorju ustvarjenih 9000 novih delovnih mest (Traufetter 2007). Velike zasluge na ta račun grejo kompleksu imenovanem *Westergasfabriek*, lociranem v severnem, bivšem pristaniškem predelu mesta, ki je bilo preoblikovano s strani lokalne samoupravne skupnosti (Mommaas 2004, 511). Bivša tovarna je za sabo pustila degradirano okolje in ker je bilo za njegovo sanacijo potrebno vložiti precej denarja, so klasične tržne aktivnosti odpadle. Oblasti so se namesto tega odločile, da področje preoblikujejo v okviru urbane prenove po zgledu kulturnega grozdenja. Tako področje danes vključuje različne kulturne aktivnosti, kot so kavarna, kino – posebej posvečen nizozemski kinematografiji, gledališče kot tudi sklop večih prostorov namenjenim upodabljalnim umetnostim, oblikovalcem in arhitektom. Prav tako vsebuje prostore, ki jih zakupujejo za razne festivale, plesne predstave, modne revije in poslovne zabave. Po Mommaasu leži uspeh navedenega v relativno lahki dostopnosti prostora, saj so bile zgradbe obnovljene zgolj do te mere, da funkcionalno delujejo, kar je pomembno za umetnike in kreativce, saj jih ti lahko dodatno zapolnijo s svojimi vsebinami. Na ta način so ohranili pristnost in posebno atmosfero, ki izžareva nek boemski duh, kar pripadniki kreativnega

razreda visoko vrednotijo (prav tam). Temu se pridružuje tudi Musterd³⁵, ki je prav za to področje zaznal močno koncentracijo kreativnih industrij (Traufetter 2007). Pomembna lastnost Amsterdama je tudi njegova kulturna pestrost. Skoraj polovica prebivalcev je bila rojenih izven Nizozemske, prav tako pa mesto velja za precej odprto in liberalno. To se kaže v liberalnem pristopu glede konzumiranja marihuane, v paradi ponosa ter odprti priseljski politiki. »Tudi demografski trendi so naklonjeni temu, saj nobene četrti v svoji demografski strukturi ne gradi več kot tretjina priseljencev« (prav tam).

Podobno kot Amsterdam, je tudi Utrecht izpeljal uspešno urbano prenovu v sklopu revitalizacije opuščenih objektov v mestu. Utrecht je danes znan po svoji muzejski četrti, ki je locirana v srednjeveškem središču mesta in gledališki četrti, ki so jo vzpostavili na vzhodnem obrobju mesta. Za oba projekta je prvotno pobudo prevzela lokalna samouprava, istočasno pa so ju povezali z obstoječimi projekti na kulturnem področju. Muzejska četrt naj bi funkcijsko pripomogla k izboljšanju javnega prostora, obenem pa bi naj tudi prispevala h kakovosti bivanja. Hkrati naj bi izboljšala turistično ponudbo in kulturne funkcije področja. V sklopu projekta so se lotili tudi revitalizacije okoliških zgradb. Tako so prenovili že obstoječ center vizualnih umetnosti, medtem ko so bivši samostan preuredili v luksuzen hotel. Zgodovinske zgradbe, ki so se nahajale na območju, so predali v uporabo umetniškim skupinam in jih na ta način obvarovali pred rušenjem (Mommaas 2004, 513).

Gledališka četrt se je razvijala po bistveno drugačnem scenariju. Mestne oblasti so predlagale prenovu stare veterinarske fakultete po vzoru urbane revitalizacije, ki bi pritegnila predvsem višje sloje – temu je okolica ostro nasprotovala in skupaj so dosegli dogovor, da prostor preuredijo v stanovanjski kompleks. Kmalu po prenovi se je v četrti nastanila gledališka skupina, ki je bivše prostore fakultete preuredila v svoje namene (pisarne, vadbeni prostor, oder). To je sčasoma pritegnilo druga gledališča, ki so zapolnila ostale prostore. Danes v tej zgradbi najdemo mladinski center, ki je osredotočen predvsem na

³⁵ Raziskovalec socialne geografije na Amsterdamski univerzi.

mladinsko gledališče in je produkt sodelovanja lokalne likovne akademije, mestnega gledališča in lokalne skupnosti. Na ta način se je vzpostavila povezava med gledališko četrtjo, pomembnostjo spodbujanja lokalne kreativne ekonomije in prisotnostjo srednjega sloja, ki ceni utrip soseske in se na ta način z njo tudi identificira, kar je iz četrti naredilo »brand«, ki privablja nove kreativne posameznike (prav tam).

To se neposredno navezuje na koncept Floride, ki trdi, da je prav mešanica tolerantne, raznolike in odprte urbane kulture ekonomska prednost, ki privlači kreativni razred. Florida dodaja, da homogene skupnosti, ki so zgradile močne vezi med svojimi pripadniki, negativno vplivajo na prisotnost kreativnih skupin, saj takšna okolja pogosto zadušijo kreativnost in nove ideje. Kraji, ki imajo bolj prepustna omrežja in nizke vstopne ovire, so bolj odprti do novincev in na ta način podpirajo kombinacijo neobičajnih virov in idej (Florida 2005, 276-279).

Kulturni grozdi izpolnjujejo tudi predpostavke, ki jih je Landry izpostavil kot ključne za uspešnost oz. ekonomsko prednost posameznih regij. Prisotnost tovrstnih »*umetniških četrti*«, ki pospešujejo oz. sooblikujejo mestni utrip, pogojujejo večjo socialno aktivnost svojih prebivalcev in pomembno prispevajo h kakovosti bivalnega okolja, skozi katerega se ti identificirajo. Prisposoba za »*kreativni milje*« prispeva k izmenjavi idej in nudi možnosti mreženja zunaj delovnega okolja ali kar na delovnem mestu (Landry 2008).

Da so Nizozemska mesta posebej privlačna za kreativni razred, je dokazala tudi študija, ki sta jo naredila Boschma in Fritsch z sodelavci. V raziskavi, ki so jo izvedli v osmih evropskih državah, so prišli do zaključka, da je Nizozemska regija z najvišjim deležem kreativnega razreda v kontinentalni Evropi (Boschma in Fritz 2007, 12). Med mesti izstopata Utrecht in Amsterdam, ki izkazujeta dobrih 25 odstotkov delovne populacije zaposlene v kreativnih industrijah.³⁶ Med dejavniki, ki močno vplivajo na prisotnost kreativnega razreda, so odprtost, kulturne zmožnosti in prisotnost boemov, ki imajo veliko skupnega s kreativnim

³⁶ Potrebno je poudariti, da je raziskava zajela tudi boeme, tako da ne moremo govoriti o čistem kreativnem razredu, kot ga pojmuje Florida – v nasprotnem primeru bi bili deleži bistveno večji in ne bi prišlo do tolikšnega odstopanja v številkah za Amsterdam.

razredom, vendar ju ne moremo enačiti, ker imata dokaj različne predstave o delu. Medtem je gostota poselitve manj izrazit faktor za pripadnike kreativnega razreda, saj le-ti bolj kot strnjeno območje cenijo prisotnost posebne urbane klime (prav tam).³⁷ Pripadniki kreativnega razreda so pomembni za lokalno ekonomijo ne zgolj zato, ker večinoma sodijo v višji dohodkovni razred, ampak in predvsem, ker večino svojih dohodkov porabijo v lokalnem okolju, kar je posledica njihovega življenjskega stila.

Ugotovitve Floride so zbudile tudi veliko nestrinjanja, predvsem Glaeser je postavil pod vprašaj, v kolikšni meri se kreativni razred razlikuje od izobraženih in usposobljenih posameznikov. Glaeser kreativni kapital enači z človeškim kapitalom in zagovarja, da je boljši napovedovalec lokalne gospodarske rasti delež izobraženih ljudi v posameznem okolju. Posredno zavrne teorijo o kreativnem razredu, saj dokaže, da so večinoma pripadniki ustvarjalnega razreda visoko izobraženi in usposobljeni posamezniki in na ta način postavi v ospredje teorijo o človeškem kapitalu (Boschma in Fritz 2007, 5).

Ker ugotovitve Glaeserja postavljajo pod vprašaj teorijo Floride, so raziskovalci preverili ali pomen izobrazbe (model talenta po Floridi) zmanjšuje pozitiven vpliv, ki ga ima navzočnost kreativnega razreda na gospodarsko uspešnost regije. Ugotovili so, da navzočnost kreativnega razreda bistveno bolj vpliva na gospodarsko uspešnost regije kot zgolj prisotnost kvalificirane delovne sile (Boschma in Fritz 2007, 25). Nadalje so dokazali, da so kulturna kreativnost, tehnološke inovacije in ekonomska uspešnost medsebojno povezane oz. spodbujajo druga drugo, kar je trdil že Florida (prav tam). Zaključimo torej lahko, da teorija o kreativnem razredu drži tudi v primeru evropskih mest.

Če prenesemo te ugotovitve na Ljubljano, vidimo, da se marsikje v mestu nahajajo določeni neizkoriščeni potenciali, ki bi se jih dalo preoblikovati v skladu s teorijo Floride in Landryja. Dober potencial za razvoj kulture ima tovarna Rog,

³⁷ Pripadniki kreativnega razreda se pogosto odločajo za »drugo stopenjska mesta«, kot so Barcelona, Utrecht, Zürich, namesto za prestolnice. Čeprav je tudi res, da tudi tu prihaja do izjem, kar dokazujejo mesta kot so Dunaj, Berlin in London.

ki bi jo lahko preuredili v umetniški center po vzoru *Westergasfabriek* iz Amsterdama ali *Kulturbrauerei* v Berlinu, ki je nastala po podobnem vzorcu. Kot smo videli na primeru Utrechta, lahko premišljeno prostorsko planiranje bistveno pripomore k ugodni urbani klimi, obenem pa lahko zmanjša potencialne socialne konflikte v mestu. Ljubljana kot mesto ima poleg Roga še druge neizkoriščene potencialne, ki bi znali prispevati k njeni prepoznavnosti in večji zanimivosti. Nasploh bi se dalo območje v okolici Metelkove preurediti oz. povezati v t.i. kulturno četrt, saj imamo obenem na kupu tako »skvoterski plac« – ki že zdaj deluje kot nekakšen kulturni grozd (Metelkova mesto) – kot art kino, etnografski muzej in gledališko dvorano (Bunker). Obstoječe kapacitete bi lahko dopolnil Rog kot center vizualnih umetnosti ali s kakšno drugo primerno vsebino. Ne nazadnje je bila ta formula bila uspešna tako v Utrechtu kot Amsterdamu (Traufetter 2007). Dobre možnosti razvoja najdemo tudi na območju Kolizeja ter v prostorih Tobačne, kjer deloma že najdemo umetniške ateljeje, vendar večina prebivalcev za njih ne ve in tudi njihov program je dokaj omejen.

Ljubljana je s tem, ko je postala glavno mesto države, samodejno dobila določene prednosti, ki se kažejo v sedežu posameznih kulturnih in administrativnih institucij nastanjenih v mestu. Ljubljana, ne samo da je politična, ekonomska in upravna prestolnica države, tudi na področju kulture velja za neuradno prestolnico države, saj se večina kulturnih dogodkov odvije prav tu. Sicer ne moremo ignorirati dejstva, da je to povezano s formalnim statusom, ki ga mesto uživa – zgolj za ilustracijo: glavne akademije, muzeji in galerije se nahajajo tukaj, prav tako Cankarjev dom, ki je pomembno kulturno stičišče. V Ljubljani so locirana konzularna predstavništva kot tudi ambasade posameznih držav. To nedvomno nekaj prispeva k pisanosti mesta, čeprav v primerjavi z prestolnicami kot je Dunaj še vedno krepko zaostaja.

Če se vrnemo nazaj na področje kinematografije, velja pripomniti, da na tem področju v zadnjem času prihaja do določenih sprememb oz. premikov. Kinodvor je v prejšnji sezoni obiskalo dobrih 50.000 gledalcev (glej letno poročilo Kinodvor), kar je za prvo sezono, ki je kot vemo običajno najtežja, nedvomno zavidljiv uspeh. Tudi sodeč po raziskavah je število obiskovalcev art

kinematografov v zadnjih letih konstantno, medtem ko se število obiskovalcev Koloseja s prvotnega »booma« leto za letom zmanjšuje oz. dokaj variira (Uršič 2003)³⁸. Če temu dodamo nadpovprečno dober obisk LIFF-a, lahko zaključimo, da v kolikor v mestu obstaja ponudba, je tudi kritična masa dovolj velika, da se spleča distribucija tovrstnih filmov.

Glede na to, da se po raziskavah Rebernika trend urbanizacije počasi spreminja v smer reurbanizacije, je pričakovati, da se bo položaj art kinematografije v Ljubljani zagotovo utrdil in postal del mestnega vsakdana (Rebernik v Hočevar v Kos 2002, 37). Mlajša populacija se je očitno začela zavedati pomena urbanosti in temu primerno začela živeti urbano življenje oz. t.i. »urbani lifestyle«. Ne smemo pozabiti, da je v Ljubljani dokaj velika populacija študentov, ki se pogosto po študiju odloči, da ostane v mestu. Prav tako so ti ljudje večinoma samski oz. živijo kot par brez otrok (D.I.N.K.)³⁹, kar je večinoma značilnost urbane populacije.

Na podlagi dosedanje analize bi lahko zaključili, da Ljubljana v sebi skriva določene neizkoriščene potenciale, prav tako pa ima dokaj velik bazen talentov v nacionalnem kontekstu, kar bi lahko s pridom izkoristila za svoj urbani razvoj v prihodnosti.

³⁸ Tukaj velja pripomniti, da je Kolosej začel v svojo programsko shemo uvrščati tudi filme z zahtevnejšo vsebino, ki bi naj na nek način dopolnjevala obstoječo ponudbo.

³⁹ »Double income no kids« - gre za posameznike, ki večinoma živijo v izvenzakonskih skupnostih in so pripravljeni več zapravljati in tudi bolj pogosto zahajajo ven.

7.1 PREDPOSTAVKE ZA STRATEGIJO RAZVOJA KULTURE V MOL

Da bi preučil vlogo kulture v MOL, sem vzel za osnovo dva strateška dokumenta, ki najbolj poudarjata smer razvoja v prihodnosti. To sta Strategija trajnostnega razvoja mesta Ljubljana – ki jo sestavljata strateški prostorski načrt (SPN) in operativni del, ki jih za doseganje strateških ciljev trajnostnega razvoja predlaga izvedbeni prostorski načrt (IPN) ter Regionalni razvojni program Ljubljanske urbane regije 2007-2013.

V splošnih izhodiščih se oba dokumenta dobro ujemata z ugotovitvami, do katerih smo se prebili tekom naloge, saj v odlomkih lahko preberemo odstavke kot so »...Le gospodarska rast, ki pripomore k izboljševanju blaginje ljudi, zmanjševanju revščine in neenakosti med ljudmi in ki ne uničuje okolja, je rast, h kateri mora biti usmerjen nadaljnji razvoj mesta Ljubljane.« in dalje »...posameznikov dohodek je pomembno sredstvo za kakovost življenja in blaginjo, vendar ne edini. Pri tem imajo pomemben vpliv tudi človekove pravice, razmerje med kolektivno in individualno blaginjo, enakost in trajnostni razvoj« (Trajnostni razvoj Mestne občine Ljubljana 2002). V tem pogledu se dokument ujema tako z evropskimi direktivami, kot z ugotovitvami Floride in Landryja ter pripombami van Puffelena in Maddena. Strateški cilji bi torej morali vsebovati dvig kakovosti življenja in grajenega okolja, ne pa zgolj dvig gospodarske rasti, ki je sicer pomembna, ne pa bistvena. V tej povezavi se navezuje dokument na ugotovitve Floride, ki trdi da so kreativni ljudje ključni dejavnik urbanega in regionalnega razvoja. Ekonomski razvoj bi morali razumeti kot tistega, ki upošteva človeka in razvoj okolja (bio-diverziviteta, okoljsko ravnoesje, socialne, kulturne in manjšinske pravice). Kot je opozoril Landry, so za razvoj kreativnosti pomembne tudi bolj neoprijemljive strukture, kot so: sistem vrednot, življenjskih stilov in identifikacija ljudi z mestom. Tovrsten milje spodbuja tok idej in inovacij, hkrati pa privablja tudi nove – inovativne ekonomske aktivnosti.

Vendar pa se v dokumentu najdejo tudi ugotovitve, ki vzamejo navdušenje in ki se ne ujemajo ravno z vizijo trajnostnega razvoja in kreativnim upravljanjem mest. Problematičnost dokumenta se kaže predvsem v izvedbenem delu (IPN), ki izjemno neprožno in togo določa pogoje za rabo prostora in za graditev, kar je v popolnem nasprotju z današnjim nepredvidljivim razvojem družbe, kjer je

značilno, da se gospodarstvo v spremenjenih ekonomskih pogojih vedno znova in fleksibilno prilagaja novim razvojnim trendom. Izvedbeni načrt v tem pogledu namesto fleksibilnih uporablja klasične kategorije rab, ki dolgoročno določajo vrsto dopustne rabe (Urbanistični svet za Ljubljano 2008, 3). Takšen pristop vodi k zastojem v razvoju, obenem pa je protisloven tudi v oziru na ugotovitve Landryja, ki trdi, da je pomembno, da se mesto zna vedno znova prilagajati novo nastalim situacijam (Landry 2008).

Spornost dokumenta se kaže tudi v tem, da načrt predlaga večje površine za pozidavo na kakovostnih zelenih ali poljskih površinah, kar odpira možnost zemljiških špekulacij in postavlja zasebni interes pred javni. Po trajnostni paradigmi bi se razvoj mesta moral »obrniti navznoter«, primarno bi se na ta način zgostile in nadgradile zazidljive površine, ki se nahajajo znotraj mesta. Veliko je t.i. degradiranih območij, ki bi jih bilo potrebno smiselno transformirati oz. reurbanizirati. Ugotovitve študije »Re Urban mobil« (2005) govorijo o 13600 praznih stanovanjih v središču Ljubljane, prav tako o prevladi starejše populacije, kar je nesporno v nasprotju s kreativnim upravljanjem mest (Re Urban Mobil 2005, 45-46). Zemljišča, predvidena za pozidavo izven mestnega središča večinoma presegajo kakršnekoli potrebe, saj Ljubljana prej sodi med t.i. »shrinking cities« (Urbanistični svet za Ljubljano, 2008: 4).⁴⁰ V teh pogojih bi bilo smiselno načrtovati in spodbujati razvoj z izboljšano in bolj kakovostno ponudbo stanovanj znotraj mesta, obenem pa bi na ta način lahko posamezne mestne četrti revitalizirali po vzoru kreativnega mesta.

Temu dejstvu se pridružuje tudi *Strategija prostorskega razvoja Slovenije* (2004), kjer so kot osnovni cilji in usmeritve poudarjeni usmerjanje poselitve na poselitvena območja znotraj urbanih naselij, kar se zagotavlja z izkoriščanjem prostih ali neprimerno izkoriščenih zemljišč znotraj naselij in prenovo naselij, s katero se ob upoštevanju varovanja kulturne dediščine izboljšuje kakovost bivalnega okolja in sanira degradirana urbana območja. Notranji razvoj naselij, ki pomeni zapolnjevanje in zgoščanje oz. intenzivnejšo rabo ekstenzivno izrabljenih ali praznih zemljišč, ima prednost pred širjenjem na nova področja –

⁴⁰ Mesta, v katerih se število prebivalstva manjša, rase pa število gospodinjstev, ker se le-ta manjšajo oz. postajajo vse bolj samska.

na ta način se zmanjšuje pritisk na nova zemljišča na obrobjih mest, kar se pokriva z usmeritvami trajnostnega razvoja (Rebernik 2008, 246). Omenjene ukrepe bi se dalo izvesti z aktivnejšo zemljiško politiko, ki bi vključevala obdavčitev ekstenzivno izrabljenih (neizkoriščenih) zemljišč v središču mesta.

Naslednja sporna točka izvedbenega dela prostorskega načrta so sporni višinski poudarki (stolpnice) v središču mesta. Tovrstna arhitektura je prototip netrajnostne gradnje, obenem pa je nesocialen in človeku tuj, saj ne prispeva k naključnim stikom in na ta način ne spodbuja socialne interakcije in izmenjave idej, kar so prvine kreativnega miljeja. Naslednje področje, kjer mesto zaostaja, je prometna infrastruktura. Načrt na tem področju predvideva koncentrični koncept cestnega omrežja, kar bi uničilo značilno zvezdasto obliko mestnega tlorisa, ki se je razvil skozi zgodovino in ki vključuje pomembne zelene površine v obliki Golovca in Rožnika, katere prebivalci koristijo za rekreacijo in sprostitev (Urbanistični svet za Ljubljano 2008, 6). Predlagani načrt cestnega omrežja predvideva dve povezovalni cesti skozi tunela pod Rožnikom in Golovcem, ki bi se lahko v prihodnosti izkazali za sporni, saj bi se sčasoma lahko ti dve območji zaradi ekonomskih zakonitosti zapolnili z grajeno strukturo, kar bi uničilo največje in najbolj kakovostne sklenjene zelene površine v mestu. To je v nasprotju s teorijo Floride, ki je omenil, da kreativni razred zaradi spremenjenega načina dela in fleksibilnega urnika rabi zelene površine za rekreacijo, saj je njihov delavnik pogosto nepredvidljiv in nima postavljene jasne ločnice med delom in rekreacijo (Florida 2005, 174). Področje, ki se navezuje na zgoraj omenjeno, je prometna politika, ki predvideva širjenje mestnih vpadnic. To bi v središče mesta pripeljalo samo še več individualnega prometa, kar velja za neustrezen pristop, saj je že danes povečan promet eden glavnih problemov mesta.

Ugotovitve Trajnostnega razvoja in Regionalnega razvojnega programa Ljubljanske urbane regije so, da je za izpolnjevanje ciljev uspešnega razvoja v prihodnosti potrebno usklajeno sodelovanje mestnega središča z odmaknjenimi deli mesta (Regionalni razvojni program LUR 2007, 49-53). Večina strateških dokumentov opozarja na socialno gentrifikacijo v mestu, upadanje trgovskih dejavnosti v centru, prometni kaos (število uporabnikov mestnega prevoza se

konstantno zmanjšuje od leta 1986) in pomanjkanje stanovanj. Tudi področje kulture je ne nazadnje prizadeto na račun teh ovir (cenovna in prometna dostopnost). Z odpravo teh problemov bi se dalo rešiti tudi druge »stiske«, kot je dvig izobrazbene ravni, prijetna podoba samega mesta, integracija manjšin in njihovih mestnih okolišev – kar so ne nazadnje predpostavke kreativnega upravljanja mest.

Socialni center Rog bi na tem področju lahko igral ključno vlogo, saj bi lahko razvijali programe kot so »artist in residence« ali grafiti delavnice. Ne smemo pozabiti, da je ravno področje okrog Metelkove in železnice eno najbolj »popisanih« v mestu. Poleg tega se Metelkove drži tudi sloves pribežališča odvisnikov in delikventne mladine. Prav tako bi se dalo preurediti območje Cukrarne po podobnem vzorcu, recimo da bi lahko zagnali kakšne didžej delavnice ali preuredili območje v skejterski park ali plezalni klub. Zlasti bi to upoštevalo potrebe manjšin v mestu, ki se v zadnjem času vse bolj profilira skozi glasbo. Bi pa obenem sledilo tudi trendom v svetu, kjer je v zadnjem obdobju za mesta kot so Berlin ali Pariz značilen porast uporabnikov »parkour«⁴¹, ki so po filozofiji dokaj blizu skejterski subkulturi. V primeru Utrechta smo videli, da ima lahko uvrstitev določene umetniške oz. kulturne vsebine pozitiven vpliv na celotno sosesko, saj dviguje raven socialne interakcije, istočasno pa služi kot atrakcija za obiskovalce mesta in naključne mimoidoče.

Usmeritvam trajnostnega razvoja oporekajo ugotovitve »Prostorskega plana MOL«, ki področju kulture ne nameni posebnega poglavja in o kulturi govori bolj na deklarativni ravni. Na podlagi prostorske zasnove ima kultura v Ljubljani dve možnosti razvoja. Prva je v vlogi gentrifikacije mestnega središča, ki upošteva tudi ohranjanje kulturne dediščine – sem sodita recimo stara Ljubljana in grad kot tudi srednjeveško predmestje. Dokument prav tako predvideva razvoj v smeri »čim večje odličnosti«, kar bi naj pomenilo, da se naj v mestu ne bi razvijala proizvodna dejavnost. Ostali projekti na tem območju bi naj bili bodisi »admiralski« bodisi tesno povezani s komercialnimi dejavnostmi (Prostorski

⁴¹ Gre za kreativno obliko premagovanja ovir, kot so grajene strukture (spomeniki), na katere pogosto naletimo v mestu.

plan MOL 2002, 36). Tovrstna politika, ne samo da je škodljiva, ker spodbuja socialno stratifikacijo v mestu, marveč je tudi nekretnostna in nesposobna za razvoj kreativnega okolja. Na ta način se na rob potiska raznolika kulturna ponudba in mesto postaja monotono – kar je v nasprotju s kreativnim upravljanjem mest.

Do podobnih ugotovitev je prišla Sharon Zukin (2010) v svoji zadnji knjigi »Naked City«, kjer pojasnjuje, kako »kreativne sile destrukcije« kapitalizma nenehno spreminjajo in uničujejo urbano okolje v iskanju vse večjih profitov. Medtem ko je Jacobsova videla lokalne skupnosti v borbi proti državnem birokratskem aparatu, ki je urbano krajino spreminjal v steklene stolpnice z omejenim dostopom prek avtocest, Zukinova opozarja na nebrzdanost tržnih sil, ki z uporabo orodij, ki jih je Jacobsova zagovarjala – to so kulturna pestrost, raznolike soseske ter družabno življenje – v neke vrste obrambnem stilu dopolnjujejo lokalno »avtentičnost« v službi gospodarskega razvoja (prav tam).

Rezultat tega procesa je običajno, da se zaradi delovanja teh sil prvotni prebivalci izselijo (oz. »naženejo«) v prid višjih slojev. Ironija tega procesa je, da vedno več urbanega okolja postaja le bolj stilska variacija standardiziranega sveta, ki ga opisuje Jane Jacobs v »The Death and Life of Great American Cities«. Starbucks je na ta način recimo postal postmoderni ekvivalent McDonald's-a, ki ga najdemo v tako rekoč vsakem bolj ali manj premožnem delu mesta po celem svetu. Ne nazadnje je Starbucks »ogrozil« tudi tako karakterno močne centre kot so Dunaj, Istanbul ali Pariz. Do teh ugotovitev je prišel tudi Martinotti, ki pojasnjuje, da je »boj evropskih mest napram verigam hitre prehrane izvrsten pokazatelj boja tradicionalne nacionalne kulture nasproti agresivni kulturi multinacionalnih korporacij, katerih ekonomski uspeh sloni na vsiljevanju standardiziranih izdelkov in delovne sile« (Martinotti 1996, 8-9). Torej popolno nasprotje tistega, kar Florida in Landry promovirata kot urbane kvalitete lokalnega okolja, ki določeno ulico oz. mesto naredijo zanimivo in privlačno za pripadnike kreativnega razreda in naključne mimoidoče. Namesto prvinske in sebi lastne identitete, ponujajo standardizirane proizvode in servisne usluge fordistične miselnosti. Navezava na hitro prehrano je pomembna še z drugega stališča, saj se s tem, ko narašča število uporabnikov mesta, povečajo servisne

in gostinske usluge na splošno. Oboje se manifestira v povečani potrebi po tuji, nizko plačani delovni sili iz manj razvitih držav, ki tako postanejo del urbane populacije. Usluge, ki jih prvenstveno uporabljajo uporabniki mesta in poslovneži, večinoma zapolnijo marginalni delavci⁴². Do istih ugotovitev kot Martinotti je prišla že Sassenova, ki je pokazala na povezavo med ekonomijo globalnih mest in potrebo po nizko plačanem delu, ki jo potrebuje vplivna elita tako v svojem bivalnem kot tudi poslovnem okolju (prav tam).

Kot navaja Zukinova v svoji zadnji knjigi, so v primeru »Williamsburga«⁴³ pisatelji, slikarji in glasbeniki sledili delavskim soseskam, ki so bile prisiljene zapustiti predele kot so »SoHo« in »Little Italy« v bližnji Brooklyn, kjer se je sprožil proces revitalizacije mesta v kulturno raznolik predel s pisanimi butiki, bistroji in prireditvenimi prostori. Zapuščina East Village-a kot boemske enklave je pripravila teren za eksploatacijo in »življenjsko stilsko« konzumpcijo. Kar je skupno vsem primerom je, da se aktivnosti naslanjajo na zasebni sektor za upravljanje tistega, kar je nekoč bila skrb vlade in javnega sektorja, ki je v iskanju komercialnih interesov ogrozil lokalni karakter teh predelov v procesu revitalizacije (prav tam).

V primeru Ljubljane smo podoben proces lahko opazovali v času tranzicije, ki je mestno jedro spremenila v »izložbena okna« multinacionalk. Ena redkih ulic v Ljubljani, ki temu trendu nasprotuje, in ki je ohranila sebi lastno ikonografijo, je Trubarjeva. Na Trubarjevi je moč najti tako prvo ljubljansko veleblagovnico – ki je svoje domovanje imela in ga bo še naprej imela v znameniti stavbi arhitekta Feliksa Urbanca⁴⁴ (ki skupaj s Frančiškansko cerkvijo, Stavbo centralne lekarne in Hauptmanovo hišo obdaja Prešernov trg) kot tudi trgovine izumirajočih obrti kot sta vrvarna in klobučarna. Prav tako ima na Trubarjevi svoje domovanje Socialni center Rog, ki je za enkrat še subkulturni prostor, vendar se bo po načrtu mestnih oblasti v slabih treh letih spremenil v center sodobnih umetnosti.

⁴² V slovenskem primeru bi bila to populacija študentov.

⁴³ Ki je predel Brooklyna v New Yorku.

⁴⁴ Bivša ljubljanska veleblagovnica je bila preurejena v nakupovalni center »višjega sloja«, s čimer sledi modelu trgovine *Harrods* v Londonu.

Mesto je za Rog predvidelo javno-zasebno partnerstvo, v katerem bo mesto zagotovilo »...prostore, namenjene kreativnim industrijam in vizualnim umetnostim, razstavne prostore ter del pripadajočih podzemnih garaž«. Zasebni del projekta pa bo »...zajemal stanovanjski, hotelski in poslovni del ter pripadajoče parkirne površine«. ⁴⁵ Delež javnih sredstev bo znašal blizu 20 odstotkov, medtem ko bo zasebnemu investitorju pripadlo 80 odstotkov. S tem se mestne oblasti v Ljubljani poslužujejo vzorcev, ki se niso najboljše obnesli drugod po svetu. Že omenjeni primeri v New Yorku ter Glasgowu, prav tako pa so podobni projekti naleteli na odpor lokalnih prebivalcev v Valencii in Barceloni.

V podobni zagati se je našel tudi projekt »HafenCity« v Hamburgu, kjer se krešajo mnenja o smiselnosti in socialni združljivosti projekta. Čeprav je treba omeniti, da so se planerji definitivno bolje lotili projekta, kot je temu bilo marsikje v anglosaksonskem prostoru. ⁴⁶ Konservativna vlada Margaret Thatcher je v obdobju njene vladavine izvajala urbano politiko, ki je temeljila na omejevanju vloge države in javnih služb, hkrati pa spodbujala večjo vlogo zasebnega sektorja. Skladno s tem so bile ustanovljene t.i. podjetniške cone (ang. *enterprise zones*) in urbane razvojne korporacije (ang. *urban development corporations*). Medtem ko so bile razvojne korporacije imenovane in financirane s strani vlade, so imele podjetniške cone vrsto finančnih in administrativnih ugodnosti. V ospredju je bil ekonomski pristop, močno zapostavljen pa je bil socialni vidik, kar je povzročilo številne konflikte med lokalno skupnostjo in oblastmi (Pacione v Rebrnik 2008, 244). Najobsežnejši projekt prenove je zajemal področje nekdanjega pristanišča, ki je vključeval tudi sosednja stanovanjska območja v vzhodnem delu mesta. *London Docklands Development Corporation* je dobila na obširnem območju velike pristojnosti (pravica do zakupa, nadzor planskih postopkov, investicije v infrastrukturo) s ciljem zagotavljanja prenove in investicij. Namesto prenove in razvoja novih dejavnosti, ki bi vključevale oblikovanje privlačnega okolja za delo in bivanje (kot je temu bil primer v Utrechtu), je prišlo na področju infrastrukture do gradnje nadstandardnih stanovanj in zmanjšanja števila socialnih stanovanj, kar je

⁴⁵ Več o tem glej v *Center sodobnih umetnosti Rog*.

⁴⁶ Tukaj imamo v mislih revitalizacijo »Bryant Parka« v New Yorku ter »Docklandsov« v Londonu.

vodilo v gentrifikacijo in odselitev manj premožnejših slojev (prav tam). Lahko bi rekli, da s tem, ko zapremo oz. porušimo določeno zanimivo zgradbo, sprožimo negativen efekt na celotno sosesko. Nasprotno temu smo videli v primeru Utrechta, da lahko posamezna zanimiva stavba ali vsebina (kot je gledališče ali galerija) določeno področje revitalizira ali z besedami Floride, naredi to okolje privlačno in mu ponovno vlije življenje, kar je obenem zanimivo za pripadnike ustvarjalnega razreda kot tudi prebivalce predela samega. Muzej ali galerija pritegne ljudi in podobne zanimive vsebine, ki znova pritegujejo še več ljudi. Obljudenost določene ulice ali prostora naredi ta prostor zanimiv in dvigne raven socialne povezanosti. V primeru Ljubljane je tak prostor postala Metelkova, ki privablja veliko število različnih ljudi, tudi naključno mimoidočih, kar je iz območja naredilo svojevrsten prepoznavni znak. Tovrstni prostori oz. pristopi so pomembni v privabljanju kreativnih industrij in za revitalizacijo območja kot takega. Obenem pa spodbujajo nastanek kreativnega miljeja.

Za razliko od revitalizacije »Docklandsov« v Londonu, ki se je zgodila v času prosto tržne ekonomije Margaret Thatcher, kjer je bil interes investorjev čimprejšnji in čim večji zaslužek, so se v Hamburgu projekta lotili bolj smelo, saj so podobne slabe izkušnje doživeli že v 60. letih z projektom »City Nord«. Tokrat so pri revitalizaciji bolj upoštevali pripombe zainteresirane javnosti, prav tako pa je projekt zastavljen kot razširitev mestnega središča in ne le kot relokacija poslovnih prostorov na periferijo. Prav v tem je bil problem propadlega projekta *City Nord*, kajti urbani planerji niso upoštevali, da ljudje poleg dela iščejo tudi prostor za bivanje. Projekt *HafenCity* je zastavljen kot urbani habitat, ki bo združeval tako poslovne vidike, kot tudi bivalne potrebe njegovih prebivalcev. K izvrstnosti projekta bi naj prispevala tudi nova megalomanska opera imenovana »Elbphilharmonie«, ki bi naj postala podoben svetilnik kot opera v Sydneyju. Predvidena je tudi mešana raba prostora. Habitat bi naj deloval po sledeči formuli: 50 odstotkov odpade na poslovne prostore, 20 odstotkov bi naj zasedli muzeji in hoteli, medtem ko preostalih 30 odstotkov odpade na stanovanja. Na ta način je zagotovljena finančna vzdržnost projekta, istočasno pa je poskrbljeno za urbani utrip (Dörting 2008, 1).

Čeprav letijo kritike, da bi naj novo področje bilo zgolj poligon za premožne »pozerje«, to ni celotna resnica. Snovalci so se skušali temu efektu izogniti na način, da so velika področja razkosali na manjše predele. Hkrati za posamezen predel izvedejo natečaj, na katerem običajno zmaga predlog, ki se harmonično najbolj ujema s sliko mesta. Prav tako je zagotovljena mešana raba stanovanj, od petičnih do zmerno dostopnih. Obenem so v projekt involvirani tudi sociologi, ki predvidevajo morebitne probleme in jih skušajo preko komunikacije s prebivalci rešiti. Tak primer je predstavljala potreba po vrtcu, ki so jo izrazili starši in potreba po športni dvorani za primer slabega vremena. Oba predloga je konzorcij, ki ga upravlja *HafenCity*, upošteval in zgradil potrebne površine (Dörting 2008, 3). Vidimo torej, da v primeru Hamburga deluje Landryjeva formula o učeči se organizaciji in upoštevanju mnenja svojih prebivalcev. Nasproten primer je bil v Londonu za časa »jeklene dame«, kjer je projekt padel ravno zaradi pomanjkanja življenja in preveč navitih najemnih – posledica je bila gentrifikacija in »mrtvo mesto«, ki so ga predstavljale zgolj puščobne pisarne in draga stanovanja, brez iskric socialnega in kulturnega življenja.

7.2 MOŽNOSTI RAZVOJA KREATIVNIH INDUSTRIJ V LJUBLJANI

Prostorski plan MOL posebej ne predvideva področja kulture kot samostojnega poglavja, zanjo je predvidel zgolj prostor v okviru reprezentativne elitistične kulture oz. v okviru profitnih dejavnosti, ki se mešajo s kulturo. Socialni center Rog je prvi korak v to smer, saj se je mesto odločilo odprodati 4/5 ozemlja zasebnemu investitorju. Dejstvo, na katerega opozarjajo današnji uporabniki prostorov tovarne Rog. Prostor, ki ga bo mestna oblast revitalizirala, po njihovem mnenju zdaleč ni degradiran, prej nasprotno. V njem namreč deluje več avtonomnih projektov in skupin, ki okrilja občinskih institucij ne potrebujejo in ne želijo. In ravno to je verjetno največja težava aktualne mestne oblasti. Avtonomne skupine v Socialnem centru Rog tudi opozarjajo, da na javno predstavitev projekta, ki je bil predstavljen lani, sploh niso bile povabljene. Odkar je Rog pod okriljem avtonomnih skupin, je »Trubarjeva postala alternativa centru Ljubljane. Je kreativna ulica« (Power 2007) . Čeprav je Trubarjeva za večino na videz prehodna ulica, pestri mesto s svojo bogato

ponudbo zanimivih butikov, tujo kulinariko, kavarno kot tudi jazz in blues ploščarnico, ki v kompleksu kot je BTC bolj težko pridejo do izraza.

Potencial, ki ga skriva Trubarjeva ulica, je predvsem v neposredni bližini Metelkove mesta in Etnografskega muzeja, ki bi se jih dalo skupaj povezati v kulturno četrt. V okolici Metelkove in Slovenskega etnografskega muzeja najdemo art kino, kot tudi dvorano z upodabljalnimi umetnostmi (Bunker). Ta predel mesta bi se lahko brez večjih težav preuredil po vzoru *Westergasfabriek* iz Amsterdama, kjer domujejo različne aktivnosti: ob ponudbi kafejev, bistrojev in kinematografov najdemo gledališče vizualnih umetnosti kot tudi ateljeje, ki so namenjeni uporabi umetnikov, oblikovalcev, arhitektov in prostore, ki se uporabljajo za razne festivale in konference. *Westergasfabriek* je v zadnjih letih postal pravi »hot spot«, ki privablja tako obiskovalce mesta kot rezidente same (Mommaas 2004, 511). Podobni uspešni projekti so se realizirali tudi drugod po Evropi, kot je recimo *Kulturbrauerei* v Berlinu ali pa *Museumsquartier* na Dunaju. Pristop mesta, kot ga je izbralo v primeru Roga, se z moje strani zdi napačen, saj ne vključuje mnenja »umetnikov« kot to zagovarja Landry, hkrati pa sta že Jacobsova in Zukinova prišli do podobnih ugotovitev. Jacobsova je bila v tem pogledu pionir, ko je trdila, da bi lahko opuščene zgradbe delovale kot prostor za sveže ideje, ki niso dovolj zanimive za kapital (Jacobs 1992). Isto stališče delita tudi Florida in Landry ko trdita, da mora mesto v iskanju svoje avtentičnosti iskati sveže pristope in zanimive vsebine, ki prispevajo h kvaliteti grajenega okolja, obenem pa mesto na ta način postaja zanimivo za pripadnike ustvarjalnega razreda in razvoj kreativnih skupin. Rog bi se dalo brez pretiranih vložkov preurediti do te mere, da bi funkcionalno deloval, kar bi lahko pritegnilo umetnike in kreativne skupine, ki bi prazne prostore zapolnili s svojimi vsebinami.

V podobni zadevi je mestna oblast izbrala pravo pot v primeru Kinodvora, kjer je priskočila na pomoč in obenem zagotovila sredstva za njegovo nemoteno delovanje. To se obrestuje tudi v zgovornih številkah, ki jih Kinodvor izkazuje v začetnem obdobju delovanja. O zadovoljstvu obiskovalcev govori tudi interno gradivo, ki ga je Kinodvor dal izdelati. V njem intervjuvanci kot glavne prednosti Kinodvora navajajo intimnost in vzdušje, prav tako pa visoko izobraženost

njegovih sodelavcev, kar se tiče področja filma. Kot se je slikovito izrazila ena od obiskovalk »... v Koloseju tega ni, tam samo prodajajo vstopnice in to je to« (Kinodvor 2010, 53). Druga je dodala, da zahaja v Kinodvor »zaradi vsebine, zaradi filmov ki jih drugje ni mogoče videti.« Podoben uspeh žanje tudi ljubljanski filmski festival LiFFe, kjer se je v zadnjih desetih letih število obiskovalcev ustalilo okrog številke 50.000 (glej tabela 7.1).

TABELA 7.1: ŠTEVILO OBISKOVALCEV LIFF-A V OBDOBJU 1999-2009

leto	število projekcij	število obiskovalcev	št. obisk. na projekcijo
1999	86	23.750	276
2000	224	29.237	131
2001	257	32.030	125
2002	232	40.282	174
2003	273	44.330	162
2004	290	52.000	179
2005	296	50.000	169
2006	293	49.295	168
2007	296	49.500	167
2008	272	46.800	172
2009	254	46.100	181

Vir: Popek (2010).

Kot že omenjeno v prejšnjih poglavjih, je LiFFe čas, ko se v Ljubljani nekaj dogaja in ko mestno jedro zapolnijo tako meščani kot številni obiskovalci mesta. LiFFe poskrbi, da se v mestu nekaj »dogaja«. Utrip mesta se v njegovem času poveča, publika pa se preseli iz Koloseja nazaj v center. Podobno kot Trubarjeva ta občutek skuša ohranjati skozi vse leto, saj so v njej ljudje ohranili svoje prodajalne, ki jih drugod izrivajo prestižne trgovine. Trubarjeva je ulica majhnih detajlov, kjer se ob določenih urah, na določenih koncih nekaj dogaja.

Za razliko od večine ulic v mestnem jedru, je Trubarjevi uspelo ohraniti življenje.⁴⁷

To je tisto o čemer prvenstveno pišeta Landry in Florida, namreč urbani »buzz« oz. utrip mesta, ki poskrbi za prizoriščnost v mestu in h kateremu morajo stremeti lokalne oblasti, če želijo (po)ostati zanimive za kreativne posameznike, ki so neprestano v iskanju lokalne scene, ki jih inspirira in napolnjuje s kreativnostjo – tukaj imamo v mislih študenta, ki se je odločil za Austin zavoljo živahne kulturne scene. Kot smo videli v primeru Londona in New Yorka, je tamkajšnjim oblastem z neoliberalnim pristopom pogosto spodletelo, medtem ko se je oblast v Hamburgu naučila iz napak preteklosti in se bolj smelo lotila urbane prenove. To so bile točke na katerih so padla nekoč tako uspešna mesta kot sta Firenze in Trst, ker so se preveč naslanjala na slavo preteklih dni (Landry 2008, 119). Prebivalci mesta morajo imeti svoj glas pri prenovi, kajti če temu ni tako, bo načrt prej ali slej spodletel, saj bodoči stanovalci želijo soustvarjati svojo novo četrt. V oziru na Lefebvrejev koncept »Pravice do mesta« mesto z dokončanjem neke četrti brez participacije svojih bodočih prebivalcev tvega, da bodo stanovanja oz. prostori ostali prazni – tako kot se je to zgodilo v primeru »Docklands« v Londonu.

V strategiji trajnostnega razvoja MOL sta navedena dva cilja, v katerih bi se kulturna politika mesta lahko prepoznala: »ohranjanje in povečevanje identitete mesta, tako da ponovno ustvarimo povezave med posameznimi kraji in njihovo zgodovino« (Trajnostni razvoj MOL 2002, 30). Kulturna politika bi morala poskrbeti za večjo prepoznavnost posamičnih delov mesta in integracijo tamkajšnjih prebivalcev v kulturni in mestni vrvež z usmerjanjem razvoja poselitve na opuščene mestne predele kot so nekdanji vojaški objekti, območja z opustelo infrastrukturo kot tudi degradirane industrijske cone.

Kulturni center Tobačna 001 predstavlja korak v pravo smer, saj so v njem upoštewane tako usmeritve in vizije trajnostnega razvoja, kot tudi opazke Landryja, ki zagovarja tezo, da bi mesto moralo v svoj genetski kod vgraditi kreativnost kot glavno vodilo pri svojem nadaljnjem razvoju (Landry 2008). S

⁴⁷ Več o tem glej v *Stranska ulica globalnih trendov*.

prostori v opuščeni Tobačni bo mesto pridobilo na razstavnih in muzejskih prostorih, kot tudi na prvih rezidenčnih stanovanjih za umetnike.⁴⁸ Na ta način mesto skuša rešiti problem prenasičenosti Metelkove in Roga, vendar bi bilo pametno, če bi tovrstno politiko razširilo tudi na ti dve področji in ne bi Tobačne izrabilo kot izgovor za »zaprtje« Metelkove in Roga.

Bojazen, ki predvsem v primeru Roga ostaja je, da bodo stanovanja, ki so zamišljena v komercialne namene, zapolnili »emptynesters«⁴⁹. Na ta način bi Trubarjevi, ki je ena bolj vitalnih ulic v Ljubljani, definitivno vzeli nekaj njenega »utripa«. Nova prestižna trgovina v prostorih bivšega Centromerkurja sigurno ni spodbuden korak v to smer. Svoje nezadovoljstvo so izrazili tudi uporabniki Roga, ki so prostore zapolnili z namenom, da bi ustvarjali, vendar jih mestne oblasti ignorirajo in nimajo posluha za njihove ideje in predloge. Prebivalci ulice se tega dejstva zavedajo in so pripravljeni drug z drugim sodelovati. Lastnik arabske restavracije je tako podal predlog, da bi se dalo z uporabniki Roga občasno narediti kak dogodek, ki bi vključeval tudi prebivalce ulice in naključne mimoidoče, vendar jih žal mestne oblasti v tem pogledu ignorirajo.⁵⁰ Zukinova v tem pogledu omenja Lefebvrejev koncept »pravice do mesta«, ki predstavlja zahtevo posameznika ali skupine do specifičnega dela mestnega teritorija. V pogledih Zukinove je to predstavljeno kot spopad »avtentičnosti«, moralne pravice starega proti novemu oz. pristnosti nasproti slogu (stilu). Stvaritelj pogosto črpa iz tradicije in aktivnosti prvotnih prebivalcev oz. manjšin, ki so zapolnjevali določeno četrt, da bi ga potem lično zapakiral in prodal novih petičnim posameznikom (Zukin 2010, 12,23).

V sociološkem slengu je to posodobljena verzija tranzicije iz *Gemeinschaft* v *Gesellschaft* oz. iz skupnosti v družbo ter prehoda iz tradicionalnega v moderno oz. postmoderno – čemur smo priča danes. Kulturni prehod, o katerem govori Zukinova, je posledica političnega konsenza in vzpona občutka za estetsko prefinjenost v posameznem kraju oz »place-u«. Navidezno izginjanje javne

⁴⁸ Več o tem glej v *Kulturni center Tobačna 001 v rokah mesta Ljubljana*.

⁴⁹ Ljudje, ki so se znebili otrok in si kot premožni upokojenci lahko privoščijo luksuzna stanovanja.

⁵⁰ Več o tem glej v *Stranska ulica globalnih trendov*.

sfere kot tudi nezainteresiranost publike za javne zadeve oz. javno dobro je posledica prehoda družbe iz moderne, proizvodno usmerjene, ekonomije v postmoderno, potrošniško usmerjeno (prav tam). Drugi kazalniki tega procesa so še upad volilne udeležbe, nezainteresiranost javnosti v civilnih organizacijah in privatizacija javnega sektorja. Prav tako gre krivico pripisati izginjanju države blaginje pod taktirko prosto tržnega liberalizma. V primeru New Yorka je to bil Union Square Park in spodnji Manhattan, medtem ko se v Ljubljani s podobnim problemom srečujemo v primeru Metelkove in Roga ter Trubarjeve ulice na splošno.

Tovrstni gordijski vozeli večkrat presekajo prireditve, kot je recimo bila spontana zabava, ki so jo organizirali prebivalci ulice, vendar je ulični »buzz« (utrip) žal naletel na neodobravanje enega od sostanovalcev, ki se je čutil motenega v svojem nočnem miru. Eden od gostincev je omenil razlog zakaj je pristnost Trubarjeve ogrožena ne samo v primeru Roga. Kot trdi ne botrujejo zaprtju gostiln samo visoke najemnine, marveč tudi, da je problem v stanovalcih mestnega jedra samega, saj je za center mesta značilna visoka stopnja starega prebivalstva (Re Urban Mobil 2005, 48).

Trubarjeva je ena redkih ulic, ki ohranja pristnost in avtentičnost, medtem ko je večina ostalih ulic (Čopova in podobne) v centru mestu več ali manj skomercializiranih. In ravno to je točka, kjer je za moje pojme zgrešila mestna politika. S tem, ko je ulice in prostore prepustila multinacionalnim korporacijam, je mestu vzela vitalnost. To je v nasprotju s prepričanjem Landryja, ki vidi predpogoje ustvarjalnega mesta v pestrosti in raznovrstnosti ljudi. »Socialna in kulturna pestrost spodbujata kreativne zmožnosti mesta, s tem ko spodbujata medsebojno razumevanje in učenje« (Landry 2008, 111). Živahna družbena struktura je običajno povezana s toleranco, dostopnostjo in občutkom varnosti svojih članov. Obljudene soseske ali ulice, kjer se po navadi nekaj dogaja, konstruktivno prispevajo k takšnemu vzdušju, ki je prvina kreativnega miljeja (prav tam).

Prebivalci Trubarjeve se zavedajo tega dejstva, in skušajo braniti svojo ulico pred pusto šoping mentaliteto. Prebivalec Trubarjeve je slikovito zaokrožil podobo svoje soseske: »Trubarjeva je kot tisti predel evropskih mest, kamor

turist zaide po naključju« in nadaljuje da »...bi bilo lepo, če bi to karakteristiko ohranila tudi v prihodnje«⁵¹

8 LJUBLJANA: ZAČETEK ALI KONEC USTVARJALNOSTI?

Pri pregledu strateških dokumentov, ki se posredno ukvarjajo s področjem kulture, se človeku pokaže dvoumna slika o podobi mesta. Nič kaj dosti drugače ni v praksi. Mesto se na eni strani trudi razvijati kulturne industrije, vendar z druge strani načrtno zavira razvoj kulture s tem, ko spodbuja zgolj razvoj elitistične in kulturno-zabaviščne dejavnosti, ki je tesno povezana s komercialnimi dejavnostmi.

S tem ko kulturne dejavnosti skuša, tako kot komercialne preseliti na periferijo, uprava mesta posredno ubija dušo mesta, ki se kaže v naključnih stikih in razvoju oblik prizoriščnosti, do katerih v sodobnih prostorih potrošnje bolj težko pride. Prav tako je vprašljivo njeno favoriziranje višjih slojev v strogem jedru mesta, ki po dostopnih podatkih (Re Urban Mobil) že zdaj izkazuje povečano stopnjo starejše populacije. So pa dober kazalnik prijemi mesta, kjer so zagotovili sredstva za samostojno delovanje Kinodvora kot tudi Centra urbane kulture Kino Šiška. Vodstvo Kinodvora je v programskem smislu precej avtonomno in uvršča v svojo shemo prvenstveno kakovostno evropsko in neodvisno ameriško produkcijo⁵², kar se jim obrestuje v odzivu javnosti. Kljub temu pa še obstajajo področja v mestu, ki bi se jih dalo izboljšati. Obiskovalci Kinodvora kot slabosti najpogosteje navajajo parkirno stisko (Kinodvor 2010, 53). Mesto bi tukaj lahko priskočilo na pomoč z zagotovitvijo ustreznih parkirnih mest, ki bi se jih dalo locirati na zunanjem obroču mesta in povezati z mestnim prometom po principu parkiraj in pelji. Z gradnjo parkirišč/garaž na obrobju mesta bi se obenem ublažila tudi prometna stiska v jedru mesta. Prav tako bi se mogoče dalo uskladiti urnike vlakov, ki bi lahko bili vezani na določene

⁵¹ V *Stranska ulica globalnih trendov*.

⁵² Glej letno poročilo Kinodvor.

predstave (recimo premiere) ali da bi obstajala kakšna skupna karta/vozovnica, ki bi omogočala bistveno cenejši nakup vstopnic – recimo kot Urbana za mestni promet in plačevanje parkirnin.

Prav tako velja pohvaliti razvoj na področju Tobačne, kjer bodo poleg mestne galerije in muzeja dobili svoj prostor tudi rezidenčni umetniki. Obenem je območje Tobačne zamišljeno kot »kulturna četrt«, ki bo svojo ponudbo zaokrožala s poslovno-trgovskim središčem Tobačna mesto.⁵³ To je sigurno dobrodošel in svež pristop po letih favoriziranja trgovske dejavnosti na periferiji. Vendar je treba na razvoj gledati previdno, saj obstaja bojazen, da bodo prostore namesto »zanimivih« trgovinic zapolnile trgovine multinacionalk, kot smo temu bili priča v središču mesta in v primeru Centromerkurja, kjer je svoj nov domicil našla veleblagovnica, ki cilja na višji sloj.

Kot na primeru Hamburga, se da s premišljenim mestnim planiranjem združiti oba svetova, ki lahko bivata v sozvočju. Včasih so prav majhne stvari tiste, ki naredijo razliko. Ljudje, ki so se preselili v prenovljene dele HafenCityja, se sodeč po raziskavah, že počutijo kot del mesta. »Občutka domačnosti se ne da planirati, to lahko pride samo s časom« (Schaer 2010, 2). Vendar lahko arhitektura in premišljen pristop, ki vključujeta mnenja bodočih rezidentov, pomagata ustvariti takšno okolje. Do takšnih ugotovitev sta že prišla Florida in Landry. Hamburgu in Amsterdamu je uspelo presekati vozelo, namreč, da z ene strani zagotoviš poslovno uspešnost, z druge strani pa zagotoviš tudi prostor »manjšinskim« skupinam v mestu. Na svetu je prav gotovo najti še celo vrsto uspešnih primerov, kako pametno revitalizirati mesto, vendar menim, da se je potrebno fokusirati na Evropo in bližnjo okolico (kot je recimo mesto Linz) in prenesti primere dobre prakse tudi v Ljubljano.

Ljubljana bi morala svoje napore usmeriti tudi na področje kulturnega turizma, saj kot kaže anketa Zavoda za turizem, se le 5 odstotkov tujih turistov odloči za obisk Ljubljane z avtomobilom »kulturnih prireditev«⁵⁴ Večina turistov Ljubljano obišče zaradi poslovnih razlogov ali z avtomobilom izobraževanja in v njej ostane manj kot tri

⁵³ Več o tem glej v *Nov kulturni center*.

⁵⁴ Glej Strateške usmeritve Zavoda za turizem 2005-2008 v Breznik (2006).

dni. Ta dejstva nakazujejo na potrebo razvoja kulturne politike, ki bi zadovoljevala potrebe lokalnega prebivalstva, obenem pa bi bila zadosti zanimiva tudi za obiske tujih obiskovalcev. Festival »*Ars Electronica*« v Linzu je primer dobre prakse, ki bi se ga dalo prenesti tudi v slovensko prestolnico, saj je vsako leto nit festivala drugačna tematika in se tudi ostale prireditve v mestu ravna po njem. Pomembna je tudi kulturna dediščina, ki jo je potrebno ustrezno negovati in omogočiti dostop čim večjemu številu prebivalcev. Ljubljana bi si lahko vzela zgled na primeru Utrechta, ki je z ustanovitvijo gledališke četrti revitaliziral predel mesta, obenem pa soseski vlil nov utrip, ki je spodbudil nastanitev kreativnih industrij. Isto bi se dalo aplicirati na področje Roga in njegovo bližnjo okolico. V skladu s tem bi se lahko iz področja naredila tržna znamka, kar bi verjetno imelo tudi pozitiven vpliv na obisk turistov.

Ne smemo pozabiti, da je v Ljubljani skoncentriranih tudi večina diplomatskih in konzularnih predstavništev. Sigurno so ambasadorji in zaposleni v teh institucijah tudi pomemben glas v svojih državah, tako da bi mesto moralo upoštevati tudi njihove potrebe. In ne nazadnje, ne smemo pozabiti, da je Ljubljana prestolnica tudi v visokošolskem smislu. Ljubljana ima približno 50.000 študentov, prav tako pa se po vstopu v EU zvišuje delež tujih študentov, ki začasno študira v Ljubljani. Tudi ta populacija ni nezanemarljiva, saj so pomemben glas za Ljubljano kot turistični cilj in sami potencialna skupina gostov v prihodnosti. Obenem je univerza pomemben podporni steber ustvarjalnih centrov. Univerza je kreativno središče ustvarjalnega gospodarstva, saj igra povezovalno vlogo na treh področjih. Kot prvo so univerze centri sodobnih raziskav in pomemben vir novih tehnologij, ki so pomembne za ustanovitve »spin-off« družb⁵⁵. Kot drugo so uspešne pri privabljanju talentov, kar spet pritegne druge inovativne družbe, da se locirajo v okolici in s tem pripomorejo h gospodarski uspešnosti regije. Kot tretje pa pomaga ustvariti strpno in odprto družbo (toleranca), s čimer se znižajo vstopne ovire za novince in se jim tako olajša vklop v novo okolje (Florida 2005, 298; Landry 2008, 111).

⁵⁵ Kot je bilo v primeru informacijske družbe Dell v Austinu.

Ljubljana je ne nazadnje tudi kulturna prestolnica države, kjer je poleg narodne opere in gledališča zgoščenih večina galerij in muzejev. Hkrati je tudi kreativna prestolnica države, saj ima v njej sedež večina oglaševalskih in modnih agencij. Tudi to so aspekti, ki jim je treba v bodoče posvetiti več pozornosti. V oziru na ugotovitve Floride in Landryja bi po moje bilo boljše, da se Ljubljana osredotoči na domače talente, kot da tekmuje z mesti kot sta Berlin ali London, saj ji manjka tako infrastruktura kot zgodovinsko zaledje. Obenem bi se moralo mesto osredotočiti tudi na tujo populacijo v mestu, saj kot pravi Landry »...ti prinesejo svežino in nove ideje, hkrati pa opozorijo na probleme, ki jih domačini pogosto spregledajo« (Landry 2008). Obenem mesto naredijo tudi bolj pestro, kar je ena od glavnih pomanjkljivosti Ljubljane.

Visoko rangirana vrednota kreativnega razreda je toleranca, ki mesto naredi bolj sproščeno in prijetno tudi za lokalne prebivalce. Kot navaja Kos, »urbanizacija in tolerantnost uspevata skupaj, saj urbanizacija spreminja tradicionalno socialno kontrolo, ki v odprtem urbanem prostoru preprosto ne funkcionira več« (Kos v Cerar 2006, 63). Napad na gejem prijazni lokal v bližini centra mesta gotovo ne pripomore k temu, vendar je potrebno omeniti, da je šlo v tem primeru za dejanje marginalne skupine v mestu. Poleg tega je velik del zainteresirane javnosti ostro obsodil tovrstno dejanje in izrazil podporo gejevskim aktivistom.⁵⁶ Tukaj je treba dodati, da je tudi Metelkova mesto v preteklosti že večkrat bila tarča podobnih napadov, in da do tovrstnih trenj na strnjenem prostoru kot je urbano območje prihaja tudi v drugih mestih.⁵⁷ Tovrstne konflikte je težko nadzorovati in so neizbežen del mestnosti – vendar je pomembno, da širša javnost, tako kot je to bilo v primeru Cafeja Open, ostro obsodi takšno ravnanje.

Podoben »problem« kot ga ima Ljubljana s skupinami, ki nasprotujejo gejevski populaciji, ima tudi z verskimi manjšinami v mestu. Problematična je predvsem izgradnja džamije, ki ji velik del populacije, kljub navidezni podpori mestne oblasti, še vedno nasprotuje. V raziskavi Slovensko javno mnenje je tako več

⁵⁶ Več o tem v *"Napad na Cafe Open spodbuda za intenzivnejši boj za pravice"*.

⁵⁷ Več o tem v *Neonacisti dvigujejo pesti, a le v skupini: Nasilni pohodi skozi Metelkovo*.

kot 50 odstotkov Slovencev izrazilo odklonilen odnos do prebivanja gejev ali priseljencev v njihovi okolici (Kos 2002, 20). Dober korak v pravo smer predstavlja izgradnja kulturno-pastoralnega centra Srbske pravoslavne cerkve⁵⁸. Za pričakovati je, da se bo tudi »problem« islamske verske skupnosti rešil kaj kmalu in bo tako tudi ta populacija na simbolni ravni postala del mestne slike.

Sodeč po podatkih Rebernika, lahko sklepamo, da se trend suburbanizacije počasi spreminja v smer reurbanizacije. Do podobnih ugotovitev je prišla tudi raziskava »Re Urban Mobil«, ki je razkrila, da v strogem centru mesta najdemo največ samskih stanovanj. Ne glede na to, da je med temi verjetno tudi določen delež upokojencev, bi mesto lahko spodbudilo trend reurbanizacije, tako da bi – kot že obravnavano v prejšnjih poglavjih, območje okoli Metelkove in Roga povezala v kulturno četrt (podobno kot je to predvidelo za področje Tobačne). Metelkova se že danes uporablja kot »brand« mesta v tujih turističnih vodnikih in bi lahko skupaj z Rogom veljala za prispodobo Ljubljane kot kreativnega mesta. Obenem bi se s tem dvignila raven tolerance in kulturna pestrost v mestu, kar bi imelo pozitiven učinek tudi na ostale prebivalce.

V oziru na to, da mesto v Rogu favorizira bolj institucionalno umetnost, bi lahko Metelkova tvorila njegov antipod. Podobno v Berlinu delujeta dva umetniška centra – *Kunsthau Tacheles*, ki je zasnovan kot »subkulturni kompleks« in je bil prav tako kot Metelkova »zaseden« s strani marginalnih skupin, ter *Kulturbrauerei*, ki ima bolj obliko prostora institucionalne umetnosti.

Kljub pomislekom, da kreativne industrije pogosto gentrificirajo posamezna področja in iz njega izselijo prvotne prebivalce⁵⁹, bi se strinjal, da imajo kulturne industrije pretežno pozitiven učinek na lokalno prebivalstvo. Do podobnih zaključkov je prišel Tom Borrup, ki je v raziskavi iz leta 2003 odkril, da prisotnost ulične umetnosti pozitivno vpliva na socialno inkluzivnost in dviguje raven varnosti v soseski (Borrup v Cerar 2006, 66). Slednje je verjetno posledica višjega socialnega kapitala, k čemur umetniška scena definitivno

⁵⁸ Več o tem v *Pravoslavni kulturno-pastoralni center dobiva temelje*.

⁵⁹ Kot je temu bil primer v SoHu.

pripomore. S tem, ko vključi lokalno prebivalstvo v posamezne projekte, odvrne potencialne delikvente od kriminalitete, obenem pa zviša pripadnost prebivalcev lokalnemu okolju – ki so v zameno bolj pozorni in netolerantni do odklonilnega vedenja. Hkrati okolici nadene tudi lepši videz, kar naredi četrto bolj prijetno in s tem atraktivno tudi za ostale prebivalce mesta ter pripadnike kreativnega razreda.

9 ZAKLJUČEK

V svoji nalogi sem analiziral obstoj »nevidne« povezave med navzočnostjo kreativnih industrij in razvojno uspešnostjo mesta. Peter Hall v študiji »*Cities in Civilization*« ugotavlja, da bo blaginja v prihodnosti na strani tistih mest, ki bodo pozorna na celovit ekonomski razvoj mesta. Mesta so že od nekdaj predstavljala tako kulturni kot ekonomski center delovanja, pa naj gre za srednjeveška obalna mesta Srednje Evrope ali nemška hanzeatska mesta, v obeh primerih je šlo za odpiranje navzven, svetu (Hall 1998). To je spodbujalo kulturno izmenjavo, prav tako pa vedno prinašalo nek nov duh in sveže ideje.

V začetku sem predstavil spremenjene pogoje, v katerih so se znašle države in mesta. Slednja so zaradi prehoda v postindustrijsko družbo in pomanjšane vloge države v svojem delovanju postala vse bolj avtonomna in neodvisna od nacionalnih državnih politik. S tem ko je država del svoje suverenosti prenesla na mednarodne organizacije, so mesta postala deteritorializirane enote v transaktivnem sistemu vertikalnih povezav. To je privedlo do tega, da so mesta začela tekmovati na neke vrste nadnacionalnem trgu, kjer so prišle do izraza kvalitete in prednosti, ki se nahajajo v določenem okolju. Nekateri avtorji povezujejo uspešnost posameznih držav oz. regij z uspešnostjo mest (Landry), medtem ko jo drugi pripisujejo navzočnosti kreativnega razreda v določenem prostoru (Florida).

S prehodom iz industrijske v postindustrijsko družbo se ni spremenil le odnos med mestom in državo, temveč tudi sam način proizvodnje, ki danes bazira na znanju in tehnologiji in ne kot v preteklosti na bližini naravnih virov in navzočnosti pomembnih prometnih povezav. V postfordizmu produkcija bazira na specializiranih izdelkih z visoko dodano vrednostjo, ki so pogosto plod uspešnega trženja in prezentacije izdelka.

Zaradi prej omenjenih dejavnikov se je industrija v fordizmu bolj poredko selila, bila je vezana na določen kraj zaradi njegovih naravnih danosti. V postfordizmu

je industrija odvisna od dejavnikov kot so izobražena delovna sila in kreativno okolje, ki je večinoma plod prvega. Na podlagi tega pogosto prihaja do selitev podjetij, ki so odvisna od delavcev znanja (t.i. *footloose companies*) in kar je privedlo do tega, da so tudi mesta začela tekmovati med sabo za delavci znanja in z njimi povezanimi podjetji.

Kreativni posamezniki se v iskanju lokacije bolj kot na posamezne države, osredotočajo na posamezna mesta. Tisto kar iščejo je izpolnitev določenih predispozicij, ki jih rabijo za razvoj svoje kreativnosti in talenta. Iz tega Florida izpelje sklep, da bodo v prihodnosti bolj uspešna tista mesta, ki bodo uspela zagotoviti zanimivo lokalno sceno, specifično urbano-participativno umetnost, kreativnost, tolerantnost in nasploh sproščeno – strukturno pisano okolje, ki spodbuja razvoj kreativnosti. Delavci s posebnimi znanji, ki jih Florida uvršča v kreativni razred, se zavedajo teh specifik in se selijo na tista območja, ki v njihovih očeh najboljše zadovoljujejo njihove potrebe.

Kreativni razred, ki ga obravnavajo tudi drugi avtorji (Brooks, Zukin) temelji na znanju in izobrazbi. Po nekem splošno sprejetem konsenzu se ta razred uvršča med klasična razreda delavcev in lastnikov kapitala, kljub temu pa ne moremo govoriti o »klasičnem« razredu, saj mu manjka potrebne razredne zavesti. Vseeno pa ne moremo zanikati obstoja tega »sloja«, saj je prehodnost med razredi danes bistveno večja in je posledica širše transformacije družbe. Mogoče bi bil še najbolj prikladen izraz »New Bohemians« ali t.i. »BoBo-si«⁶⁰, za katere sta značilna visoka izobrazba, kulturni kapital, post-materialna naravnost in zanimanje za urbano (ulično) umetnost ter urbani način življenja nasploh, saj pripadniki kreativnega razreda uživajo tako v reprezentativni kot ulični umetnosti. Fokusiranje mest na ta sloj prebivalstva je postala nuja, saj je od tega odvisna njihova uspešnost v prihodnosti, kajti tehnološka podjetja in kapital sledijo znanju in inovacijam, ki jih proizvajajo delavci znanja.

Florida je kreativni razred definirala na podlagi poklicev, ki jih ti delavci opravljajo. Posebnost tega razreda bi naj bil poudarek na kreativnosti/ustvarjalnosti del, ki jih opravljajo pripadniki ustvarjalnega razreda. To do neke mere drži, saj je

⁶⁰ V tem primeru gre za t.i. buržoazne boeme.

dodana vrednost postfordističnega proizvoda inovativen pristop oz. tehnološka dovršenost, kar je oboje plod kreativnega mišljenja. S svojo definicijo je Florida proizvedel tudi številne kontroverze, med katerimi je bila najbolj vidna pripomba Glaeserja, ki trdi, da je lokalna ekonomska rast povezana z deležem izobražencev in na ta način zavrne teorijo Floride. Vendar smo na podlagi raziskav, ki sta jih za več evropskih mest izvedla Boschma in Fritz s sodelavci, ugotovili, da je kreativnost bolj zanesljiv napovedovalec gospodarske rasti, kot zgolj prisotnost izobražene delovne sile.

To smo potrdili tudi na primeru kreativnih industrij v Amsterdamu in Utrechtu, katerih vlogo je preučeval Mommaas in na katere se je posredno navezovala tudi zgoraj omenjena študija. Kot smo ugotavljali v nalogi, je urbana umetnost izjemno pomembna v privabljanju kreativnega razreda. Urbana kultura, ki jo v Ljubljani lahko najdemo na primer v Kinu Šiška, dodaja mestu nekakšen zaščitni znak. Po Harveyu mestu pripisuje določen »imidž«, ki je v postmodernem času osrednjega pomena. Za primer lahko vzamemo Hamburg, ki se skuša z novim predelom *HafenCity* uveljaviti na svetovnem zemljevidu kot kreativno mesto. Za svoj zaščitni znak si je izbral admiralski projekt v obliki nove opere (*Elbphilharmonie*), Linzu je podobno uspelo z festivalom *Ars Electronica*, medtem ko se je Valencia redefinirala kot mesto *Umetnosti in znanosti*.

Kot prednosti Ljubljane smo navajali obširne zelene površine, ki se nahajajo tako znotraj mesta (Tivoli, Rožnik), kot tudi v njegovi neposredni bližini. Prav tako je prednost mesta, da je slabe pol ure vožnje stran smučišče in približno uro stran morje. Med slabosti mesta spada neenotnost mestnih oblasti pri razvojni usmeritvi kulturne politike kot tudi njegova razpršena poselitev, kar ne prispeva bistveno k razvoju urbane kulture. Ugotovitve Rebernika kot tudi nekaterih drugih avtorjev (Hočevar, Lenarčič) nakazujejo na to, da se trend suburbanizacije počasi spreminja v smer reurbanizacije. Mesto bi ta trend lahko dodatno spodbudilo z razvojem urbane infrastrukture, ki bi privabljala kreativne posameznike in mlajšo, urbano naravnano populacijo nazaj v mesto, na kar je opozorila študija »Re Urban Mobil« (2005).

Med osnovne karakteristike kreativnega razreda spadata raznolikost in tolerantnost, ki ga njegovi pripadniki pričakujejo tudi od okolja, v katerem bodo

bivali. Kot smo videli na primeru Amsterdama je kulturno raznoliko in tolerantno okolje bistvena značilnost kreativnih mest. Amsterdam je že skozi svojo zgodovino slovel kot odprto in liberalno usmerjeno okolje, prav tako pa velja za eno od rasno in kulturno najbolj pisanih mest v Evropi. To izkazuje s svojo liberalno politiko do konzumiranja drog kot tudi s svojo politiko do istospolno usmerjenih, prav tako pa je v mestu prisoten visok delež tujcev. V tem pogledu v Ljubljani še obstaja prostor za izboljšanje, prav tako pa mesto ne velja ravno za preveč internacionalno. V Amsterdamu je urbana umetnost skoncentrirana v opuščenem industrijskem objektu imenovanem *Westergasfabriek*, kar je dokaj razširjena praksa za lokacijo tovrstnih vsebin. V okolici *Westergasfabriek-a* so se skozi čas nastanile kreativne industrije, hkrati pa je področje postalo zanimivo tudi za obiskovalce.

Spodbujanje tovrstne umetnosti, kot že rečeno, privablja pripadnike kreativnega razreda, obenem pa lahko ima pozitivne učinke na razvoj soseske kot je bilo prikazano na primeru Utrechta. Lociranje urbane umetnosti znotraj četrti oz. posameznih sosesk viša socialni kapital, obenem pa pozitivno vpliva na raven varnosti. Vključevanje lokalnega prebivalstva v tovrstne projekte ima večinoma pozitiven vpliv na celotno območje, kot smo videli na primeru mladinskega gledališča v Utrechtu.

Ljubljana bi lahko podobno politiko izvajala na področju Metelkove, ki jo mestne oblasti pogosto odpravijo kot pribežališče odvisnikov in marginalnih skupin. Metelkova je uradno še vedno v ilegali in nima urejene komunalne infrastrukture. Kljub predvolilnim obljubam, da bo mesto rešilo problem Metelkove, se do danes na tem področju ni kaj dosti spremenilo, čeprav se mesto na zunaj pogosto hvali s področjem Metelkove kot alternativnim »hot spotom«.

Drugo žarišče, ki ga ima mesto trenutno s kulturniki, je območje okrog bivše tovarne Rog. Uporabniki prostorov v Rogu se pogosto pritožujejo, da jih mestni oblastniki venomer ignorirajo, ko se razpravlja o nadaljnji usodi centra. Tako je bilo tudi na javni tribuni leta 2009, na katero jih sploh niso povabili. Mesto za območje Roga predvideva nekakšno valilnico kreativnosti, kjer bi naj nastal kompleks, ki bi združeval več podjetij s področja kreativnih industrij. Bojazen ki

obstaja je, da bodo, podobno kot so rešili usodo Centromerkurja, prostore zasedla podjetja, ki so osredotočena zgolj na profit in ne na kulturo. Mesto namreč zasebnemu investitorju ponuja kar 80 odstotkov celotnega ozemlja in tako se lahko zgodi, da bo Rog doživel isto usodo kot jo je območje *Docklands* v Londonu. Po moje bi bilo boljše, da bi se področja lotili na način, kot je to storila oblast v Hamburgu – tam so namreč poskrbeli za enakomerno zastopanost tako rekoč vseh slojev družbe, kar bi naj vodilo v neke vrste ustvarjalno družbeno klimo.

Za pravo smer razvoja se je mesto odločilo na področju Tobačne, kjer želijo nazaj v mesto vrniti del trgovske ponudbe, ki se je v času tranzicije naselila na mestnem obrobju in s tem poskrbela, da je center izgubil del prizoriščnosti. Pozitivno je tudi to, da je del prostorov namenilo za rezidenčne umetnike. Menim, da bi se dalo podobne dejavnosti razširiti še na področje Metelkove in Roga, kjer že zdaj delujejo umetniki in na trenutke poskrbijo, da se v centru mesta nekaj »dogaja«. Isto kot na območju Roga pa je potrebno poskrbeti, da prostorov ne zasedejo butiki multinacionalk, temveč zanimive trgovinice, kot jih najdemo na Trubarjevi.

Kot prikazano tekom naloge ležijo prvine kreativnega miljeja v dejavnostih, ki mesto naredijo živahno in poskrbijo za to, da se ljudje v njem počutijo dobro in se z njim identificirajo. Poleg privabljanja kreativnega razreda se dajo na ta način rešiti tudi »težave« soseske, če je vanj ustrezno vključeno lokalno prebivalstvo. Z načrtnim in premišljenim mestnim planiranjem se da težave s katerimi se srečuje mesto ali posamezna soseska, obrniti v prid celotne skupnosti.

Ljubljana se načeloma razvija v smer kreativnega mesta, kar bodo projekti kot sta Tobačna mesto in Center sodobnih umetnosti Rog sigurno podkrepili. Vendar je treba biti pozoren na to, kakšne vsebine se vnašajo v tovrstne prostore. Pojem kreativnosti se, tako kot pojem urbanega, vedno znova definira. Redefinicija je pomembna ne glede na to, kaj menimo, da sodi v ta okvir. Pomembno je, da te stvari definira splošna in zainteresirana javnost. Zato tudi ni neke univerzalne formule, ki bi vedno delovala pri revitalizaciji urbanih središč. Zmeraj je treba upoštevati lokalno specifiko in se osredotočiti na

lokalno okolje in probleme, ki se v tem okolju pojavljajo – bodisi v odnosu do lokalnih prebivalcev ali širše.

V primerih Kinodvora in Centra urbane kulture Kino Šiška je mesto pokazalo pravo mero volje, ko je dopustilo, da se vsebine v njiju razvijajo povsem avtonomno. Pričakovati bi bilo, da na enak način dopusti prost razvoj tudi v Rogu in Tobačni.

10 LITERATURA

Balantič, Polona. 2010. *Kulturni center Tobačna 001 v rokah mesta Ljubljana*. Dostopno prek: <http://www.rtvsl.si/kultura/novice/kulturni-center-tobacna-001-v-rokah-mesta-ljubljana/240516> (30. september 2010).

Bojc, Saša. 2010. S Centromerkurja se Merkurju spet smeji. *Delo*, 15. oktober. Dostopno prek: <http://www.delo.si/clanek/125398> (16. oktober 2010).

Boschma, Ron A. in Michael Fritsch. 2007. *Creative Class and Regional Growth – Empirical Evidence from Eight European Countries*. Dostopno prek: http://zs.thulb.uni-jena.de/servlets/MCRFileNodeServlet/jportal_derivate_00049842/wp_2007_066.pdf (10. april 2010).

Breznik, Maja. 2006. *Kultura kot dejavnik družbenega razvoja: analiza kulturne produkcije v Ljubljani in priprava izhodišč za oblikovanje strategij kulturnega razvoja mesta*. Dostopno prek: www.ljubljana.si/file/249419/analiza-stanja---kultura-mo.pdf (28. marec 2010).

Cerar, Aidan. 2006. *International market of post-modern cities :the attractiveness of post-modern cities for the creative class and knowledge workers, and promotion of urban art*. Ljubljana: FDV.

Dertouzos, Michael. 1998. *What Will Be.: How the New World of Information Will Change Our Lives*. London: Piatkus.

Dörting, Thorsten. 2008. Zauberformel für die HafenCity. *Der Spiegel*, 24. junij. Dostopno prek: <http://www.spiegel.de/spiegelspecial/0,1518,561623,00.html> (25. september 2010).

Florida, Richard. 2005. *Vzpon ustvarjalnega razreda*. Velenje: IPAK.

Hall, Peter. 1998. *Cities in civilization: culture, innovation and urban order*. London: Weidenfeld & Nicolson.

Hočevar, Marjan. 2000. *Novi urbani trendi. Prizorišča v mestih – omrežja med mesti*. Ljubljana: FDV.

--- 2002. Ljubljana: konec ali začetek urbanosti? V *Sociološke podobe Ljubljane*, ur. Drago Kos, 25-42. Ljubljana: FDV.

Holzer, Florian. 2010. *Kaffeehaussterben, nächstes Kapitel?* Dostopno prek: <http://wien.orf.at/stories/449017/> (8. avgust 2010).

Howard, Ebenezer. 1946. *Garden cities of to-morrow*. Dostopno prek: <http://www.library.cornell.edu/Reps/DOCS/howard.htm> (7. marec 2010).

Jacobs, Jane. 1992. *The death and life of great American cities*. New York: Vintage Books.

Kinodvor. 2010. *Raziskava širšega občinstva*. Interno gradivo.

Kos, Drago. 2002. *Sociološke podobe Ljubljane*. Ljubljana: FDV.

Landry, Charles. 2008. *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*. London: Earthscan.

Lenarčič, Blaž. 2004. *Pomen lokalnih ugodnosti za uspešen prehod iz fordističnega v posfordistično mesto: primeri mest v ZDA*. Ljubljana: FDV.

Lovšin, Peter. 2010. Neonacisti dvigujejo pesti, a le v skupini: Nasilni pohodi skozi Metelkovo. *Dnevnik*, 10. april. Dostopno prek: <http://www.dnevnik.si/novice/kronika/1042351377> (27. september 2010).

Martinotti, Guido. 1996. Four Populations: Human Settlements and Social Morphology in Contemporary Metropolis. *European Review* (4): 1-21. Dostopno prek: <http://www.unesco.org/most/wien/guido.htm> (5. junij 2010).

Mlinar, Zdravko. 1994a. *Individuacija in globalizacija v prostoru*. Ljubljana: SAZU.

--- 1994b. Mi po vsem svetu, ves svet pri nas? Prostorska sociologija in globalizacija družbe. *Teorija in praksa* 31 (9-10): 839-849.

MMC RTV SLO. 2010. Rog čez tri leta Center sodobnih umetnosti. Dostopno prek: <http://www.rtv slo.si/kultura/razstave/rog-cez-tri-leta-center-sodobnih-umetnosti/219322> (25. september 2010).

MOL. 2002a. *Prostorski plan Mestne občine Ljubljana*. Prostorska zasnova. Ljubljana: Oddelek za urbanizem.

--- 2002b. *Trajnostni razvoj Mestne občine Ljubljana – strategija*. Ljubljana: Mestna uprava.

--- 2009c. *Center sodobnih umetnosti – Rog*. Dostopno prek: <http://www.ljubljana.si/si/zivljenje-v-ljubljani/v-srediscu/65584/detail.html> (25. september 2010).

Mommaas, Hans. 2004. *Cultural clusters and the post-industrial city: Towards the remapping of urban cultural policy*. Dostopno prek: www2.lse.ac.uk/.../research/Mommaas%20Urban%20Studies.pdf (28. marec 2010).

Mooney, Garry. 2004. *Cultural policy as urban transformation? critical reflections on Glasgow, European city of culture 1990*. Dostopno prek: www.labforculture.org/.../Gerry%20Mooney_Cultural%20Policy%20as%20Urban%20Transformation.pdf (3. april 2010).

Peče, Nina. 2010. *Letno poročilo Javnega zavoda Kinodvor za leto 2009*. Ljubljana: Kinodvor.

Popek, Simon. 2010. *Obiskanost LIFF-a v zadnjih desetih letih*. Elektronska pošta.

Power, Lora. 2007. Stranska ulica globalnih trendov. *Dnevnikov objektiv*, 21. julij. Dostopno prek: http://www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/objektiv/258691 (15. avgust 2010).

Rebernik, Dejan. 2008. *Urbana geografija: geografske značilnosti mest in urbanizacije v svetu*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.

Regionalna razvojna agencija – ljubljanska urbana regija. 2007. *Regionalni razvojni program ljubljanske urbane regije 2007-2013*. Ljubljana. Dostopno prek: http://www.rralur.si/fileadmin/user_upload/razvojni_dokumenti/RRPLUR/RRP_LUR_2007_2013_17_4_2007.pdf (15. avgust 2010).

Re Urban Mobil. 2005. *Work Package Three, Final report, Part A: Demography*. Dostopno prek: <http://www.re-urban.com/downloads/WP3partA.pdf> (10. oktober 2010).

Roth, Alisa. 2002. In Chic New Berlin, Ugly Is Way Cool. *The New York Times*, 24. januar. Dostopno prek: <http://www.nytimes.com/2002/01/24/garden/in-chic-new-berlin-ugly-is-way-cool.html> (10. april 2010).

Schaer, Cathrin. 2010. The Challenge Of Making Hafencity Feel Neighborly. *Der Spiegel*, 26. avgust. Dostopno prek: <http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,714008-2,00.html> (25. september 2010).

Sassen, Saskia. 1991. *The global city: New York, London, Tokio*. Princeton: Princeton University Press.

Siisiainen, Martti. 2000. *Two Concepts Of Social Capital: Bourdieu Vs Putnam*. Paper presented at ISTR fourth international conference; »The Third Sector: For What and for Whom?«, Trinity College, Dublin, Ireland, July 5-8 2000. Dostopno prek: <http://www.istr.org/conferences/dublin/workingpapers/siisiainen.pdf> (28. marec 2010).

STA. 2010a. Kriza je v kulturi najbolj prizadela investicije. *Krizno ogledalo* (31): 1-2. Dostopno prek: <http://kr-og.sta.si/wp-content/uploads/2010/03/Krog31.pdf> (10. avgust 2010).

--- 2010b. *"Napad na Cafe Open spodbuda za intenzivnejši boj za pravice"*. Dostopno prek: http://www.siol.net/slovenija/novice/2010/06/zalar_s_homofobnimi_napadi_je_nasa_demokracija_znova_dobila_busko.aspx (27. september 2010).

--- 2010c. *Nov kulturni center*. Dostopno prek: http://www.mladina.si/dnevnik/30-09-2010-nov_kulturni_center/ (30. september 2010).

Šašek Divjak, Mojca. 2008. Urban planning for the strategic spatial development of Ljubljana. *Urbani izziv* 19 (1): 133-145.

Toffler, Alvin. 1981. *The Third Wave*. London: Pan books: Collins.

Traufetter, Gerald. 2007. Mapping Amsterdam's Creative Class. *Der Spiegel*, 20. avgust. Dostopno prek: <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,502421,00.html> (10. april 2010).

Ule, Milena. 2008. Pravoslavni kulturno-pastoralni center dobiva temelje. *Dnevnik*, 15. november. Dostopno prek: http://www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/dnevnik/1042222433 (25. september 2010).

Urbanistični svet za Ljubljano. 2008. *Komentarji in pripombe ob razgrnitvi SPN in IPN za Ljubljano*. Ljubljana. Dostopno prek: <http://www.drustvo-arhitektov-lj.si/urbosvet/15-01-2010-razgrnitev-pn-ljubljana.pdf> (10. oktober 2010).

Wirth, Louis. 1938. Urbanism as a Way of Life. *The American Journal of Sociology* 44 (1): 1-24. Dostopno prek: <http://www.sociol.unimi.it/docenti/semi/documenti/File/Wirth%20-%20Urbanism.pdf> (2. oktober 2010).

Uršič, Matjaž. 2003. *Urbani prostori potrošnje*. Ljubljana: FDV.

--- in Marjan Hočevar. 2007. *Protiurbanost kot način življenja*. Ljubljana: FDV.

Zukin, Sharon. 1995. *The cultures of cities*. Oxford: Blackwell.

--- 2010. *Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places*. Oxford: Oxford University Press.